

BORÇALI

dünən, bu gün və sabah

Məsləhətçi: Gültəkin Hacıbəyli
Layihənin rəhbəri: Kamran Ramazanlı
Ekspert: Xaləddin İbrahimli

Kitabda Gürcüstanın Borçalı və ona bitişik bölgələrində tarixən məskun olan türklərin tarixi, etnoqrafiyası araşdırılır, 1980-ci illərin sonlarından başlanan etnik proseslərin çeşidli istiqamətləri, aqrar və təhsil sahəsindəki problemlər təsvir edilir, onların həlli yolları göstərilir. Kitab araşdırmaçılar, eləcə də geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulur.

Oxucuların xahişi ilə təkrar nəşr olunur. Yeni nəşrdə bəzi bölmələr yenidən işlənmişdir.

© Adiloğlu nəşriyyatı
2010

İçindəkilər

Ön söz	3
Tarix və etnoqrafiya	10
1980-ci illərin sonlarından başlanan hadisələr	30
Etnosiyasi və geopolitik vəziyyət	30
Diskriminasiyanın ideoloji cəhətdən əsaslandırılması və praktikaya tətbiqi	34
Gürcüstan türklərinə qarşı törədilən cinayətlərin xronikası	41
Qamsaxurdiya rejiminin iflası	46
Toponomik «islahatlar»	50
Borçalıda erməni təxribatları	53
H.Əliyev və E. Şevardnadze dostluğu mərhələsi	56
Gürcüstanda milli siyasət və inteqrasiya problemləri	60
Aqrar sahədəki problemlər	67
Təhsil sahəsindəki problemlər	82
Məscidlərin tikintisi və qeydiyyatı haqqında məlumat	94
Nəticə və təkliflər	97

ÖN SÖZ

Qafqazlarda 1980-ci illərdən pozulan sabillik hələ bərqərar olmayıb. Cənub Qafqazın üç kiçik dövlətində dörd güc mərkəzinin və aktor dövlətin maraqları toqquşur. Buna görə də ortada bölgənin təhlükəsizliyi ilə bağlı hələ ki, optimal bir sabillik modeli yoxdur. ABŞ Cənub Qafqazı «milli maraqlar bölgəsi», Rusiya «üstün yaxın xarici siyasət bölgəsi», Türkiyə «təbii və strateji maraqlar bölgəsi», İran «dövlət təhlükəsizliyi bölgəsi» hesab edir. Yeni beşinci maraq mərkəzi də öz iddiasını ortaya qoyub. Avropa Birliyi «Yeni Qonşuluq Siyasəti» fəlsəfəsi ilə çıxış edir. Bu fəlsəfənin məntiqinə görə hər dörd maraq fərdi, eyni zamanda siyasi, iqtisadi, strateji və geopolitik xarakter daşıyır. AB-nin maraqları isə kollektiv maraqdır və əsasən humanist xarakterə malikdir, yeni vətəndaş cəmiyyəti problemlərinin həllini, demokratiyanın inkişafını hədəf götürüb. Lakin «Yeni Qonşuluq Siyasəti»nin zəif cəhətləri də az deyil. AB-nin təməl dövlətlərindən hesab olunan Fransa və Niderland Birliyin əsas qanunu məsələsində fərqli, yeni neqativ mövqedən çıxış etdi. Digər tərəfdən Cənub Qafqaza yönəlmiş siyasətdə hələ qeyri-müəyyənlilər, dumanlı təsəvvürlər çoxdur. Cənub Qafqazın üç dövlətinin Avropa məkanına inteqrasiyasını istəyən AB Azərbaycan, Gürcüstana və Ermənistanla eyni prizmadan yanaşır. Lakin bu dövlətlərin daxilindəki etnik və dini situasiyalar fərqli olduğundan onlara eyni meyarlarla və prinsiplərlə yanaşma nöqsanlıdır. Məsələn, Gürcüstan etnik və dini baxımdan çox polifonik bir dövlətdir və vətəndaş inteqrasiyası məsələsində daha ciddi problemlərlə üzləşib.

Geopolitik baxımdan önəmli mövqe tutan Azərbaycanla Gürcüstan strateji tərəfdaşdırlar. İki dövlət arasında bu tərəfdaşlığın güclənməsinə hüquqi imkanlar yaradan müqə-

vilələr bağlanıb. Müstəqillik dövrlərində Gürcüstanla Azərbaycan arasında ilk əməkdaşlıq müqaviləsi 1993-cü ildə Bakıda imzalandı.

1996-cı il martın 8-də, Tbilisi şəhərində prezidentlər H.Əliyev və E.Şevardnadze tərəfindən Tbilisi deklarasiyası imzalandı. Bu deklarasiya ilə tərəflər strateji, humanitar sahədə əməkdaşlıq, kommunikasiyaların, nəqliyyat sisteminin inkişafı və təhlükəsizliyi, beynəlxalq layihələrin və investisiyaların bölgəyə cəlb olunması barədə razılığa gəldiklərini elan etdilər. Tbilisi deklarasiyası 1997-ci ildə GÜAM-ın yaradılmasına, sonrakı mərhələdə isə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixracı kəmərinin fəaliyyətə başlamasına, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin, eləcə də, hələ 1992-ci ildən ideya kimi ortaya atılan TRASEKA-nın gerçəkliyə çevrilməsinə, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun çəkilməsi perspektivlərinə ciddi təminatlar yaratdı. Hazırda iki dövlət arasında əlaqə strateji tərəfdaşlıq, dostluq və əməkdaşlıq xarakteri daşıyır. Bu tərəfdaşlığın istiqamətlərini konkret olaraq aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- 1. İki dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrin və münasibətlərin hüquq müstəvisində tənzimlənməsini təmin edən müqavilələr, rəsmi sənədlər.*
- 2. Bakı-Supsa neft kəmərinin yaratdığı qarşılıqlı faydalılıq və öhdəliklər.*
- 3. TRASEKA xəttində iş birliyi, əməkdaşlıq, inteqrasiya.*
- 4. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixracı kəmərinin təhlükəsizliyi, qarşılıqlı əməkdaşlıq, faydalılıq, inteqrasiya.*
- 5. GUAM formatında iqtisadi, siyasi, hüquqi təhlükəsizlik, demokratik islahatların aparılması sahələrində əməkdaşlıq.*
- 6. NATO-nun «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramında müştərək fəaliyyət, Avroatlantik məkana inteqrasiya.*
- 7. Avropa Birliyinin «Yeni Qonşuluq Siyasəti» çərçivəsində əməkdaşlıq.*

8. Bakı-Ərzurum qaz kəmərinin bölgənin stabilliyinə və inkişafına pozitiv təsiri.
9. Bakı-Tiflis-Qars dəmiryolu xəttinin çəkilməsi ilə bağlı perspektiv layihələrin gerçəkləşməsi istiqamətində əməkdaşlıq.

Azərbaycanla Gürcüstan arasında sözügedən sahələrdə əməkdaşlıq və bu əməkdaşlığın perspektivdə daha da möhkəmlənməsi imkanları hər iki dövlətin təhlükəsizliyi və ümumi inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Qapalı dövlət olan Azərbaycan üçün Gürcüstan Avropaya açılan qapı rolunu oynayarsa, Gürcüstan üçün də Azərbaycan təbii enerjiyə olan ehtiyacın əsasən ödənilməsində, enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, Mərkəzi Asiya və Yaxın Şərq bölgələri ilə əlaqələrin qurulmasında həlledici rol oynayır. Separatçılıqdan əziyyət çəkən hər iki ölkə bu problemin aradan qaldırılması istiqamətində də öz fəaliyyətlərini uzlaşdırmağa və dünya birliyi qarşısında vahid mövqedən çıxış etməyə çalışır. Azərbaycan və Gürcüstanın bir-birlərinə qarşılıqlı ərazi iddiaları yoxdur.

Lakin hər iki dövlət arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın və dostluğun möhkəmlənməsinə mane olan problemlər də yox deyil. Bu sırada Gürcüstanın Borçalı (Kvemo-Kartli) bölgəsində kompakt şəraitdə yaşayan yarım milyonluq Gürcüstan türklərinin (Gürcüstan türklərinin «azərbaycanlı» adlandırılması bir yanlışlıqdır. Borçalı və ona bitişik bölgələrdə məskun olan türk toplumu etnokulturaloji baxımdan Azərbaycana nə qədər bağlıdırsa Türkiyəyə də o qədər bağlıdır. Bu tarixi bölgə və orada məskun olan əhali həm də geopolitik və dialekt etibarıyla Azərbaycanla Türkiyə arasında körpüdür. Tarixin müxtəlif dövrlərində isə gah Səfəvilərin və Azərbaycan ərazisində mövcud olan digər dövlətlərin, gah da Osmanlının tərkibində olub. Bölgə əhalisinin «azərbaycanlı» adlandırılması, onların üzləşdikləri problemlərin həllinə yardım məsələsində çər-

çivə yaradır və Türkiyəni bu prosesdə aktiv iştirakdan kənar qoyur) müstəqilliyin ilk dövrlərindən üzləşdikləri problemlər xüsusi narahatlıq doğurur və iki dövlət arasındakı münasibətlərə sərinclik gətirir. Abxaziya, Cənubi Osetiya və Cavax bölgəsindən fərqli olaraq Borçalı və ona bitişik ərazilərdə yaşayan türklər heç vaxt Gürcüstanın suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə xələl gətirəcək hər hansı bir addım atmayıb. Buna baxmayaraq indi adı çəkilən bölgələrdə fərqli mənzərələr yaranıb. Danılmaz faktır ki, bu gün türklər yaşayan rayonlarda, Gürcüstanın digər bölgələrində yaşayan qeyri-gürcülərlə müqayisədə daha sürətli miqrasiya prosesi gedir, daha çox problemlər yığılıb qalıb. Bu ayrışma siyasəti nəticəsində yaranan bir mənzərədir. Etnik bölgələrə fərqli yanaşma Borçalı türklərində haqlı narazılıq yaradır. Gürcüstan hakimiyyətində də yaranmış vəziyyətdən narahat olanlar yox deyil. Çünki, bir tərəfdən işçi qüvvəsi azalır, ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının qıtlığı yaranır, digər tərəfdən, Abxaziya və Cənubi Osetiyada rəsmi Tbilisinin Borçalıda yürütdüyü etnik siyasət diqqətlə izlənilir və bu nümunə Gürcüstanın tərkibinə qayıdıb-qayıtmamaq düşüncəsinə əsaslı təsir göstərir.

Gürcüstanda yaşayan türklərin 1989-cu ildən bu gün qədərki ən yeni tarixini üç mərhələyə bölmək olar:

1. Z.Qamsaxurdiyana açıq zorakılıqla onları ölkədən qovması, yəni deportasiya dövrü.
2. E.Şevardnadzenin daha incə və xroniki üsullarla «seyrəltmə» dövrü.
3. Yeni milli demokratik hərəkat dövrü.

Gürcüstan türklərinə münasibətdə ayrışma siyasəti hansı sahələrdə daha açıq və sərt şəkildə özünü büruzə verir?

Gürcüstanda türklərin məskunlaşma tarixi iki min illik böyük bir dövrü əhatə edir. Lakin gürcü tarixçiləri

onların bölgəyə XVII əsrdə köçürüldüyünü iddia edir və tarixşünaslığını bu ideoloji notlar üzərində qurur. Məqsəd türkləri «qonaq» elan etməklə, onların Gürcüstandan çıxıb getmələri üçün elmi-ideoloji-psixoloji zəmin yaratmaqdadır. Müasir beynəlxalq hüququn və münasibətlər nəzəriyyəsinin prinsiplərinə görə türklərin Gürcüstana nə vaxt gəlməsinin elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Hər halda Cənub Qafqazda 1918-ci ildə üç müasir milli dövlət qurulanda Borçalı adlanan tarixi bölgədə kompakt yaşayan türklər indi də həmin bölgənin sakinləridir və bu ölkənin, yəni Gürcüstanın bərabərhüquqlu vətəndaşlarıdır. Deməli gürcü tarixşünaslığının ideologiyalaşması müasir dünyanın yaşadığı fəlsəfə ilə də səsleşmir. Belə yanlışlıqların orta məktəb dərsliklərinə gətirilməsi isə problemlərin gələcək nəsillərə ötürülməsi deməkdir.

Ayrışkiliyin digər vektoru təhsil milli dildə olan məktəblərin dağıdılmasına yönəlik siyasətin tətbiqidir. Təhsil bölgə əhalisinin kompakt həyat tərzini şərtləndirən başlıca amillərdən biridir. Əhalinin ölkədən dinc şəkildə sıxışdırılması üçün bu sistemi dağıtmaq kifayət edir. Gürcüstanın qəbul etdiyi yeni təhsil qanunu 100 ildən çox fəaliyyət göstərən milli məktəblərin bağlanması üçün «qanuni əsaslar» yaradır.

Gürcüstan türklərinin kompakt həyat tərzinin pozulmasını hədəf götürən başqa bir siyasət aqrar siyasətdəki ayrışkilikdir. Borçalı münbit torpaqları olan bir əyalətdir və əhalinin əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatıdır. Əgər bu bölgədə insanlar torpaqdan aralı düşürsə, deməli əsas məşğuliyyət növündən, yəni həyat qaynağından aralı düşür. Bunu yaxşı bilən gürcü siyasətçiləri yeni qəbul etdikləri torpaq qanununda da türklərin gürcülərlə bərabər hüquqlarını tanımır.

Nəhayət, Gürcüstan türkləri dövlət idarələrindən, siyasi proseslərdən kənarlaşdırılır, ölkə daxilində süni

vətəndaş inteqrasiyası problemləri yaradılır. Avropa institutları qarşısında öhdəliklər götürən Gürcüstan türklərin problemlərinin beynəlmilləşməsinə mane olmağa çalışır. Borçalı özünün çoxsaylı problemləri ilə informasiya blokadasında saxlanılır.

Borçalının müxtəlif problemləri (tarix, coğrafiya, etnoqrafiya, mədəniyyət, təhsil, aqrar məsələ və s.) ilə bağlı ilkin araşdırmalar aparılıb. Təqdim olunan araşdırma Gürcüstanda yaşayan türklərin qısa tarixini, etnoqrafiyasını, 1989-cu ildən başlanan ayrışikliyin bütün istiqamətlərini, kriminal xronikanı, aqrar sahədə, təhsil sahəsində, sosial sahədə insan haqlarının pozulmasını, etnik ayrışikliyi faktlarla, qanuvericilik aktları ilə təsdiqləyən, rəsmi Gürcüstanın təqdim etdiyi bəzi arqumentlərin və rəqəmlərin saxtəliyini ortaya çıxaran, başqa sözlə Boçalı məsələsinə kompleks yanaşmanı ifadə edən ilk araşdırmaadır. Araşdırmanın, Borçalı məsələsi ilə bağlı informasiya blokadasının yarılmasına pozitiv təsir göstərəcəyinə, oxuculara bölgə və bölgədə yaşayan böyük bir toplumun problemləri ilə yaxından tanış olmaq imkanı verəcəyinə inanırıq. Ona da inanırıq ki, sağlam düşüncəli oxucu araşdırmanın yalnız Azərbaycan-Gürcüstan dostluğunun möhkəmləndirilməsi istəyi ilə yazıldığına, müəlliflərin səmimiyyətinə şübhə etməyəcək.

Kitab işlənəndə Z.Qaralovun, N.Nəsiblinin, A.Əmrah-oğlunun, R.Məmmədovun, M.Sarvanlının, Ş.Məmmədlinin, K.Məmmədovun, A.Əlləzoğlunun, Ş.Şamioğlunun, K.Ramazanlının, Ş.Kərimlinin və b.-nin tədqiqatlarından istifadə edilmişdir.

Gültəkin Hacıbəyli
Millət vəkili

1. TARİX VƏ ETNOQRAFIYA

Gürcüstan türkləri ölkənin əksər bölgələrində məskunlaşıb. 1989-cu il rəsmi siyahıya alınmaya görə Marneuli rayonunda (ərazisi 935, 2 kv. km.) 91. 923, Bolnisi rayonunda (ərazisi 804.2 kv. km.) 53. 700, Dmanisi rayonunda (ərazisi 1198, 8 kv. km.) 33. 107, Qardabani rayonunda (ərazisi 1608.9 kv. km.) 48. 781, Saqareco rayonunda 15. 804, Telavi rayonunda 7. 094, Laqodexi rayonunda 14. 012, Kaspi rayonunda 2. 872, Zalqa rayonunda 2.228, Kareli rayonunda 1.426, Tetriçkaro rayonunda 2. 499, Msxeta rayonunda 2.199, Tbilisi şəhərində 17. 968, Rustavi şəhərində 11. 576 nəfər türk yaşayırdı. Bütün bunlardan əlavə ermənilərin sıx yaşadığı Samsxe-Cavaxeti bölgəsində 947 nəfər, Qori rayonunda 600 nəfər, Acariyada 1700 nəfər türkün yaşadığı qeydə alınmışdır (respublika üzrə cəmi 308 min 431 nəfər). 2002-ci ilin rəsmi məlumatlarına görə isə Gürcüstan türklərinin ümumi sayı 224 min 606 (bölgə əhalisinin 53, 1 %-i, respublika əhalisinin 6,5%-i) nəfər olub. 2002-ci ilin rəsmi statistikasında rayonlar və bölgələr üzrə türklərin konkret sayı hesablananda ümumi rəqəmdən fərqli rəqəm ortaya çıxır. Məsələn, Tbilisi şəhərində türklərin sayı 33, 751 nəfər, Rustavi şəhərində 14, 993 nəfər, Bolnisi rayonunda 49, 026 nəfər (2006-cı ildə 51, 600 nəfər?), Dmanisi rayonunda 28, 034 nəfər, Qardabani rayonunda 49. 993 nəfər, Marneuli rayonunda 98, 245 nəfər, Tetriçkaro rayonunda 1641 nəfər, Zalqa rayonunda 1992 nəfər, Axmeta rayonunda 152 nəfər, Dedopliscğaro rayonunda 1365 nəfər, Laqodex rayonunda 11. 392 nəfər, Saqareco rayonunda 18. 907 nəfər, Telavi rayonunda 8373 nəfər, Şida Kartli quberniyasında 5768 nəfər, Kareli rayonunda 1183 nəfər, Aqara qəsəbəsində 150 nəfər, Kaspi rayonunda 3962 nəfər, Qori rayonunda 607 nəfər, Msxeta rayonun-

da 2248 nəfər türk qeydə alınmışdır. Bu rəsmi rəqəmlərin cəmindən isə yuxarıdakı statistikadakı 224 min 606 nəfər deyil, 331, 812 nəfər alınır. Hələ Samsxe-Cavaxeti və Acariyada yaşayan soydaşlarımız hesaba alınmayıb. Göründüyü kimi əhali siyahıyaalınmasında göstərilən rəsmi rəqəmlər ziddiyyətli, dolayışq və qeyri-dəqiqdir. Belə vəziyyət isə Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımızın həqiqi saylarının təhrif olunduğu barədə mülahizələrin meydana gəlməsinə rəvac verir.

Türklərin tarixən cəm şəkildə məskun olduğu əsas bölgə Borçalıdır. Gürcülərin rəsmən Kvemo Kartli (Aşağı Kartli) adlandırdığı bu bölgə ölkənin cənub şərqində yerləşir. Gürcüstan müstəqillik qazandıqdan sonra Borçalı ərazisində Kvemo-Kartli quberniyası yaradıldı. Rəsmi məlumata görə quberniyanın ümumi sahəsi 6,5 min kv. km, əhalisinin ümumi sayı 600 min nəfərdir. Əhalinin etnik tərkibi isə aşağıdakı kimidir: türklər 53,1%, gürcülər 40%, qalanlar ruslar, ermənilər, yunanlar və b. millətlərin nümayəndələridir (1). İnzibati mərkəzi Rustavi şəhəri (tarixi adı Bostanşəhər) olan Borçalı (Kvemo-Kartli) quberniyasına Qardabani (tarixi adı Qaratəpə), Marneuli (tarixi adı Borçalı), Bolnisi (tarixi adı Bolus Kəpənəkçi), Dmanisi (tarixi adı Başkeçid), Tetri-Çkaro (tarixi adı Ağbulaq), Zalqa (tarixi adı Barmaqsız) inzibati rayonları daxildir. Borçalının (Kvemo Kartli) ərazisi Azərbaycan sərhəddindən - Qırmızı Körpüdən başlayaraq Ermənistan-Gürcüstan sərhəddi boyu Türkiyəyə, Çıldır qapısına qədər uzanır.

Bölgənin ərazisi tarixən sürəkli dəyişmələrə məruz qalıb. Belə dəyişmələr müxtəlif etnoqrafik və coğrafi mülahizələrin və rəqəmlərin meydana gəlməsinə səbəb olub. A.D.Eritsov Borçalı qəzasının sərhədlərini belə müəyyənləşdirir: «Tərkibinə Borçalı düzənliyi, Loru və Ərçivan (Trialet) dağları da daxil olan qəza, Tiflis quberniyasının cənub şərqində 40 dərəcə 47 saniyə şimal və 62

dərəcə 22 saniyə cənub uzunluqları arasında yerləşir. Uyezd Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzası ilə həmsərhəddir. Cənub sərhəddi Qoşadağ silsiləsindən, Pəmbək vadisindən keçir. Oradan şimal-qərbə doğru sağda Çubuqlu, daha sonra Ağlağan adlanan Bozabdal dağ silsiləsinə söykənir. Qərbdə Əyriqar... Borçalını Axılkələk qəzasından ayırır. Qori ilə Borçalı qəzası arasındakı sərhəd Cəm-Cəm və Ərçivan dağlarından keçir. Məngilisdəki Sarı dağ Borçalını Tiflisdən ayırır. Burada Borçalının sərhəddi Yağlıca da daxil olmaqla Qırmızı körpüyə çatır. Borçalının ümumi sərhəddinin uzunluğu 480 verstdir ki, onun da 100 versti Aleksandropol, 80 versti Axalkələk, 55 versti Qori, 145 versti Tiflis, 100 versti isə Qazax qəzası ilə sərhəddin payına düşür» (2). Borçalı qəzasının qonşu qəzalardan böyük olduğu da A.D.Eritsovun təsvirindən aydın görünür: «Axalsıx, Axılkələk, Telav qəzalarından iki dəfə böyük olan Borçalı, sahəsinə görə Tiflis, Tianet və Duşet qəzalarını da geridə qoyur. Ərazisinin böyüklüyünə görə nə Kutais, nə İrəvan, nə Yelizavetpol, nə də Bakı quberniyalarında belə bir qəza yoxdur» (3). Bu məlumatlardan aydın olur ki, Borçalı qəzasının ərazisi indiki Gürcüstanın cənub-şərqini – Dmanisi (Başkeçid), Bolnisi (Bolus Kəpənəkçi), Marneuli (Borçalı), Qardabani (Qaratəpə) rayonlarını tam, Zalqa (Barmaqçız) və Tetri-Çkaro (Ağbulaq) rayonlarını qismən, Rustavi (Bostanşəhər) şəhərini və indiki Ermənistan respublikasının şimalını – Spitak (Hamamlı), Amasiya (Ağbaba), Stepanavan (Cəlaloğlu), Kalinino (Taşır) rayonlarını əhatə etmişdir.

1832-ci il Kameral siyahıya alınmaya əsasən Borçalıda 145 kənd, 4092 ev olmuş, burada 3634 erməni, 787 yunan, 669 gürcü, 213 alman, 8479 nəfər türk kişi qeydə alınmışdır (4).

Əhalinin etnik tərkibi barədə arxiv materallarına görə 1886-cı ildə mənzərə (5) aşağıdakı kimidir:

Borçalı sahəsi:

<i>Məntəqələr</i>	<i>cəmi əhali</i>	<i>türklər</i>	<i>gürcülər</i>	<i>ermənilər</i>	<i>Başqalar</i>
Baydar	1. 859	1. 850	—	—	—
Goraxı	2. 098	2. 098	—	—	—
Dəmirçihəsənli	2. 939	2. 939	—	—	—
Qaçğan	1. 970	1. 970	—	—	—
Körpülü	660	660	—	—	—
Qırxlı	510	510	—	—	—
Sadaxlı	1. 349	1. 349	—	—	—
Saral	1. 006	1.006	—	—	—
Cəmi:	12. 385	12. 385	—	—	—

Yekaterinenfeld (Bolnisi sahəsi)

Arıxlı	1. 133	1. 133	—	—	—
Bolus-Kəpənəkçi	1. 907	1. 907	—	—	—
Yekaterinenfeld	1. 304		4	83	1. 217
Kveşi	1. 137	28	436	651	22
Qızılhacılı	2. 237	2. 237			
Operet	1. 531	—	103	701	727
Saraclı	1. 645	1. 645	—	—	—
Sarvan	1. 934	1. 934	—	—	—
Faxralı	1. 145	1. 145	—	—	—
Cəmi:	13. 937	10. 028	543	1. 436	1. 966

Trialeti sahəsi

Hamamlı	2. 366	2.070	—	—	286
Ağtəhlə	4. 322	167	—	5	4. 150
Ərçivan-sarvan	1. 655	1.653	—	2	—
Darvaz	1. 427	1. 390	—	—	37
Kəmərlı	3. 699	3. 694	—	—	5
Cəmi:	13. 469	8. 974	—	7	5. 488

Lori sahəsi

İlməzli	1. 157	1. 157	—	—	—
Sarçapet	2. 556	326	2. 226	—	1
Cəmi:	3. 117	1. 483	2. 226	—	1

Tiflis sahəsi	30. 950	5. 768	12. 832	4. 040	8. 340
Qarayazı sahəsi	5. 549	5. 249	120	38	145
Qaraçöp sahəsi	1. 955	1. 955	—	—	—
Quşirax sahəsi	2.266	2. 256	10	—	—

Bölgədə türklərin başqa əhaliyə nisbətən say üstünlüyünü gürcü yazıçısı və ictimai xadimi İ.Çavçavadze də təsdiqləyir. O, «İveriya» qəzetinin 1890-cı il 16-17 noyabr tarixli 244 və 245-ci sayları ilə dərc etdirdiyi «Borçalos mazra» (Borçalı qəzası) məqaləsində qəza əhalisinin üçdə iki hissəsini türklərin təşkil etdiyini yazır.

Tiflisdə nəşr olunan «Kavkazskiy Kalendar»da Borçalı qəzasının 6036 verst, yaxud 628850.00 desyatın sahəyə malik olduğu, həmçinin qəzanın Borçalı nahiyəsində 11. 630, Yekaterinenfelddə (indiki Bolnisi rayonunda) 16. 615, Lorida 1. 820, Trialetidə 12. 435 nəfər türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı qeyd olunur (6).

Gürcüstan sovetləşəndən sonra bir neçə dəfə əhalinin siyahıya alınması keçirilsə də, respublikada yaşayan türklərin ümumi sayı barədə rəqəmlərin doğruluğu şübhə yaradır. 1930-cu il siyahıya alınmasına görə Gürcüstanda yaşayan türklərin ümumi sayı 200 min, 1979-cu il siyahıya alınmasına görə 250 min, 1989-cu il siyahıya alınmasına görə 308 431 nəfər, 2002-ci ilin rəsmi məlumatlarına görə isə 284 min 761 nəfər olub (7).

Rəqəmlərin, ümumiyyətlə, azaldıldığını başqa rəqəmlər dolayısı ilə təsdiqləyir. 1926-cı ildə Acarıstanda 132min, Abxaziyada 210 min, iç Kartlidə 225 min, Cənubi Osetiyada 88 min nəfərin yaşadığı qeydə alınmışdır. Bu rəqəmlər təxminən 50 ildən sonra müvafiq olaraq 294 min, 462 min, 353 min, 101 min, Borçalıda isə 465 min (ümumi əhalinin sayı) olmuşdur (8). Artım fərqi faiz hesabı ilə belədir: 223%, 219,7%, 156,4%, 115,7%, nəhayət 231%. Bu artım tempinin məntiqi onu deyir ki, 1930-cu ildən 1979-cu il

siyahıya alınmasına qədər demoqrafik boy artımı ilə digər etnoslardan kəskinliklə fərqlənən türklər cəmi 50 min nəfər arta bilməzdi. Rəqəmlər xeyli azaldılıb. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, əhalinin sıxlığı baxımından da bölgələrin içərisində Borçalı Gürcüstanda öndə dayanır.

Bəs həqiqət nədən ibarətdir? Gürcüstanda nə qədər türk yaşayır? Əslində bunu öyrənmək çətin deyil. Belə ki, bütöv Gürcüstan üzrə təxminən 200-ə yaxın türk kəndi var. Hər kənddən Bakıda müəyyən sayda ailələr yaşayır. Onların vasitəsiylə dəqiq olmasa da əhalinin təxmini sayını müəyyənləşdirmək elə də çətin məsələ deyil. Gürcüstanlı türklərin Bakıda yaşayan ziyalıları 1989-cu ildə «Borçalı» adlı bir cəmiyyət yaratdılar. Həmin cəmiyyət yuxarıda qeyd olunan üsulla əhalinin sayı barədə bir arayış hazırladı və məlum oldu ki, Gürcüstandakı türklərin ümumi sayı 600 min civarındadır. Sonuncu 2002-ci il il siyahıya alınmasında göstərilən rəqəmlər də gerçəkliyi əks etdirmir. Belə ki, təxmini hesablamalara görə 1989-cu ildən sonra başlanan diskriminasiya nəticəsində ölkəni 100 mindən artıq türk tərk etmişdi. Deməli hazırda Gürcüstanda yaşayan türklərin ümumi sayı yarım milyon civarındadır. Türklərin demoqrafik boy artımından daim narahat olan Gürcüstan hakimiyyəti xroniki, bəzi hallarda açıq diskriminasiya siyasəti yürüdüblər. Bu səbəbdən türklərin gerçək sayı həmişə gizlədilib.

Təəssüf ki, təhrif edilən təkçə əhalinin sayı deyil. Gürcüstandan türklərin qovulmasını ideoloji cəhətdən əsaslandırmaq üçün tarix də ciddi şəkildə təhrif olunub. Gürcü tarixçiləri türklərin Gürcüstana qismən XI əsrdə oğuzların yürüşləri zamanı axıb gəldiyini və əsasən isə Şah Abbas tərəfindən XVII əsrin əvvəllərində köçürüldüyünü iddia edirlər. Sovet dövrünün tarixşünaslığında Borçalıda türk tayfalarının məskunlaşması tarixi əsaslı şəkildə saxtalaşdırılmış, ideoloji rəng almışdır. Ən acınacaqlı

hal isə odur ki, gürcü tarixşünaslığında özünə geniş yer tapan belə çoxsaylı tarixi təhriflər orta məktəb dərsliklərinə də gətirilib. Gürcüstan Təhsil Nazirliyi tərəfindən orta məktəblərin doqquzuncu sinfi üçün təsdiq olunan «Gürcüstan coğrafiyası» dərsliyində «Etnik qrupların və dinlərin coğrafiyası» bölümündə yazılır: «Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların əksər qisminin əcdadları köçəri Borçalı tayfası olmuşdur. Onları Şah Abbas Kartliyə köçürmüşdür. Qalanları isə xeyli sonra buraya köçmüş muğanlıların (?) nəslindəndir» (9). Anoloji yanlışlıqlar orta məktəblərin tarix dərsliklərində də kifayət qədərdir.

Tarixin öyrənilməsi üçün köməkçi sahələrdən biri toponomikadır. Borçalı tarixinin şərhinə keçməzdən əvvəl toponimik bilgilərə müracət edək.

Orta əsr ərəb müəllifi Yaqut Həməvi yazırdı: «Borçalı Arranda yer adıdır» (10). Digər ərəb müəllifi Qardizi isə buranı Börüçölü adlandırır. Başqa bir orta əsrlər tarixçisi F.Rəşidəddin də «Borçalı» terminini həm toponim, həm də etnonim formasında işlədir. Alban tarixçisi Musa Kağanqatlı, məşhur türk tarixçiləri Ə.V.Toğan və M.F.Kırzioğlu isə «Borçalı» toponimini hələ miladdan öncə II-IV əsrlərdə və bizim eramın ikinci yüzilliyində Cənub Qafqazda yaşayan türk tayfalarından birinin Barsillərin adı ilə bağlayır. Gürcü mənbələrində bölgənin adı «Qurdis xevi» (Qurd çalası) şəklində işlənmişdir. Pəhləvi mənbələri isə Borçalını «Qordman» (Qurd adamların yurdu) adlandırır (11). Borçalı toponomikası ilə bağlı versiyaların içərisində M.Kağanqatlı, Ə.V.Toğan və M.F.Kırzioğlunun mülahizələri daha cəlbedici görünür. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu tarixçilərin tətqiqatları Cənub Qafqaz tarixi, etnoqrafiyası üzrə ən etibarlı mənbələr sayılır.

Borçalının tarixinə aid qədim ərəb mənbələrində də xeyli bilgilər var. Lakin bu araşdırmada daha çox gürcü mənbələrinin verdiyi bilgilərə istinad etmək daha məqsə-

dəuyğundur. Belə ki, bəzi gürcü tarixçilərinin həqiqətə uyğun olmayan iddialarının əsassızlığını sübut etmək üçün ən etibarlı istinad mənbəyi qədim gürcü yazılı qaynaqlarının özüdür. Bu mənbələr içərisində daha çox diqqəti çəkən «Kartlis sxovreba» (Kartlinin həyatı), «Moksevay Kartlisay» (Kartlinin dönməsi, yeni dinə gəlməsi) əsərləridir. «Kartlis sxovreba» VIII əsr hadisələri, yeni Xəzər türkləri ilə Kartli arasındakı münasibətlərin təsviri ilə başlayır. Sonra qısa şəkildə Sasanlıların İslam ordularının zərbələri altında çökməsi, Tiflis əmirliyinin yaranması şərh edilir.

Kartli əhalisinin xristianlığı qəbul etməsindən bəhs edən «Moksevay Kartlisay» salnaməsi 1888-ci ildə tapılmış və iki il sonra E.S.Takayşvili tərəfindən gürcü, 1900-cü ildə isə rus dilində nəşr olunmuşdu. Salmə aşağıdakı sözlərlə başlayır: «Makedoniyalı İskəndər Lot övladlarını yarımqaranlıq ölkəyə sıxışdırarkən burada ilk dəfə Kür çayının axarı boyu 4 şəhərdə – Sarkine (indiki Dmanisi rayonunda qədim qalası olan bu kənd hələ də qalmaqdadır), Kaspi, Urbnis, Odzraxda yaşayan çılğın buntürklərlə üzleşdi... Sonra haldeylərdən ayrılan hunlar buntürk başbuğundan məskun olmağa yer istədilər və bunun müqabilində ödənc verəcəklərini bildirdilər...» (12). E.S.Takayşvili buntürkləri «turanlar», N.Y.Marr isə onları «köklü türklər» adlandırırdı. E.S.Takayşvilidən sonra bu salnamədə təsvir olunanlara şərh verən sovet dövrünün gürcü tarixçisi S.N.Canaşiya türkləri Qafqaza gəlmə etnos sayaraq, salnamə müəllifini anoxronizmdə suçlayır və türklərin miladdan əvvəl IV əsrdə Qafqazda yaşaması fikrini qəbul etmir. Məsələyə daha obyektiv yanaşan müasir gürcü tarixçisi E.S.Çxartaşvili isə S.N.Canaşianı qeyri-obyektivlikdə ittiham edərək buntürklərin, eləcə də hunların miladdan əvvəl IV əsrdə indiki Gürcüstan Respublikasının cənub-şərqində, yeni Borçalının şimalında yaşamaları faktını təsdiqləyir (13).

Ellin-latin mənbələrində (F.Simokatta, İordan və b.) və sovet tədqiqatçılarının araşdırmalarında da (L.N.Qumilyov, A.Dolqorukov və b.) ümumtürk tarixi ilə yanaşı Borçalı (barsil, borşalı) türklərinin tarixi ilə bağlı qiymətli məlumatlar var.

Buntürklərlə paralel Borçalı ərazisində Bulqarların da yaşadıkları barədə xeyli bilgiler mövcuddur. Moisey Xorenli Qafqaz dağının cənub ətəklərini «Bulqar torpaqları» adlandırır. Alban tarixçisi Musa Kağanqatlı isə «Ağvan tarixi» əsərində Cənub Qafqaza bulqar tayfalarından birinin-barsillərin aramsız hücumlarından bəhs edir (14).

Bütün bu məlumatlar buntürklərdən sonra yeni eranın əvvəllərindən Borçalıda ikinci türk etnik qatının-Bulqarların formalaşması barədə əsaslı qənaət yaradır.

IV əsrdə hunlarla Qərbə köçməyib Qafqazda qalan bulqarlara burçalılar deyilirdi. Onlar da öz növbəsində barsillərə, savirlərə və harıncalara bölünürdülər.

Borçalı türklərinin soy-kökündə iştirak etmiş xalqlardan biri də xəzərlərdir. VIII-X əsrlərdə mövcud olan Xəzər xaqanlığının qurulmasında suvarlarla yanaşı barsillər də aktiv iştirak etmişlər.

Borçalı türklərinin soy-kökündə yaxından iştirak etmiş digər bir türk etnosu qıpçaqlardır. Hunların, göytürklərin, xəzərlərin ardınca qıpçaqlar Avrasiya çöllərinin hakiminə çevrildilər. Bu günə qədər «qıpçaq» etnoniminin işləndiyi ilk mənbə 759-cu ilə aid olan «Selenq kitabəsi» hesab olunur. Gürcü mənbələri onları «yeni» və «eski» qıpçaqlara bölür. Orta əsr tarixçisi F.Rəşidəddin qıpçaqları Oğuz Xaqanın başçılıq etdiyi türk ulusunun beş qolundan biri hesab edir. Tarixdə «Dəşti Qıpçaq» (Qıpçaq çölü) adlanan ərazi Qara dənizin şimalını və Qafqazları əhatə edirdi.

Qıpçaqların Borçalı bölgəsində məskunlaşması və onların tərkibində «qarabörklərin», «qarapapaq» tayfala-

rının olması barədə tarixi tədqiqatlar çoxdur. Ə.V.Toğan, M.F.Kırzioğlu, Ə.Cəfəroğlu, Z.Bünyadov qıpçaqların bir qolu olan «qarapapaqları» (rus mənbələrində «qaraqalpaq» adlandırılır) indi Gürcüstanda yaşayan türklərin soykokündə dayanan əsas tayfalarından biri hesab edirlər.

XII əsrin əvvəllərində Gürcüstanın müdafiəsində və fəal xarici siyasət yeritməsində qıpçaqların rolu nəzərə çarpacaq dərəcədə artır. Abxaz-Kartli çarı IV Qurucu David Səlcuqlara qarşı mübarizə məqsədiylə 40 minlik qıpçaq ordusunu Gürcüstanına dəvət edib, onları Borçalıda yerləşdirdi. Bu ordunun əskərləri ailə üzvləri ilə bir yerdə 200 min nəfər idi (15). IV David özü isə qıpçaq xanının qızı ilə evlənərək, onlarla qohum olmuşdu (16). Çar Davidin tarixçisi yazırdı «...Çar qıpçaqları boş yerə dəvət etmədi. Onun qaynatası, qardaşları və qardaşlarının arvadları çox zəhmət çəkdi. Onların əliylə çar Persiyanın güclərini məhv etdi və bütün hökmdarlarda qorxu yaratdı» (17).

Çarıca Tamaranın dayısı, gürcü ordusunun məşhur sərkərdəsi Kubasar da qıpçaq idi və çarlığın təhlükəsizliyinin təminatında önəmli rol oynamışdı. Məhz qıpçaqların köməyi ilə 1221-ci ildə gürcülər səlcuqlar üzərində Didqori (Böyük donuz) döyüşündə qələbə qazandı. Səlcuqlarla döyüşü udduqdan sonra IV David Xilafət işğalları nəticəsində yaradılmış Tiflis, Dmanisi və Ani emirliklərini ləğv edərək onları öz çarlığına qatdı. Bununla yanaşı müsəlman dünyası ilə münasibətləri korlamamaq üçün gürcü çarları kəsdirdikləri sikkələrin üzərində Məhəmməd Peyğəmbərin adını zərb etdirir, Cümə namazlarına gələrək xütbələrə qulaq asırdılar. Tiflisdə isə donuz saxlamaq, ümumiyyətlə, qadağan olunmuşdu.

XIII əsrdən başlanan monqol hücumları 60 - cı illərdə Cənub Qafqazın, o cümlədən Borçalının Elxanilər dövlətinin tərkibinə qatılması ilə nəticələndi. 1386 - cı ildə Gürcüstanına hücum edən Əmir Teymur Tiflisdən şimal-

dakı Qıpçaq elini də özünə tabe etdirdi. XIV-XV əsrlərdə Gürcüstan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibinə qatılır. XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Osmanlı - Səfəvi müharibələrinin gedişində əldən - ələ keçən Borçalı əsasən Səfəvilərin təsir dairəsində olmuşdu. Səfəvi hökmdarı Birinci Şah Abbasın (1587-1623) zamanında Gürcüstan qızılbaşların köçürülməsi də tarixi həqiqətdir. Eyni zamanda, bu dövrdə əks proses də gedirdi. Qarapapaqların Osmanlıya rəğbəti Şah Abbası narahat etdiyindən o «sərhəddə etibarsız» sayılan Borçalı-Qazax mahalının bir çox qarapapaq kəndlərini Gəncə, Qarabağ və Şirvan əyalətlərinə köçürdü. 1736-cı ildə Nadir şah hakimiyyətə gəldi və bir il sonra Qazax və Borçalı sultanlığını Gəncə bəylərbəyi Ziyadoğullardan alaraq özünün vassalı gürcü çarı II Teymurazın tabeliyinə verdi.

Borçalı ərazisində miqrasiyalar XVIII əsrdən başlayaraq sürəkli xarakter alır. Azərbaycanda mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, xanlıqların meydana gəlməsi ilə Borçalı sultanlıq elan olunur. Sultanlığın ərazisinə Qardabani, Qaraçöp, Marneuli, Ağbulaq, Bolnisi, Dmanisi, Ermənistan ərazisindəki Calaloğlu, Barana, Taşır, Hamamlı inzibati vahidləri daxil idi. XVIII əsrdə Azərbaycan xanlıqları arasında baş qaldıran çəkişmələr Borçalıdan türk əhalisinin köçməsinə rəvac verir. Belə vəziyyət Kartli çarı II İrakli də narahatlıq yaradır və o, yerli əhalidən köçməməyi xahiş edir (18). Lakin buna baxmayaraq bu dövrdə Borçalıdan çoxsaylı ailələr öz doğma yurdlarını tərk edərək Osmanlıya və İrana köçdü. Proses Nadir şahın ölümündən sonra (1747) bir qədər də artdı.

Böyük köçlərə rəvac verən səbəblərdən biri də Səfəvilər dövlətində məzhəb zəminində baş verən qarşıdurmalar olmuşdu. Səfəvilər hakimiyyətinə qədər İranda nəqşibəndi sufilərinin nüfuzu böyük idi. Səfəvilər hakimiyyətə gəldikdən sonra nəqşibəndilərin imperiya içərisində

fəaliyyətinə ciddi yasaqlar qoyuldu. Sufi tədqiqatçısı A.D.Kniş yazır: «Nəqşibəndi sufilərinin sünnüliyə sadıqlığı səfəvi hökmdarları tərəfindən onların təqibinə səbəb oldu» (19). Bu səbəbdən də nəqşibəndilər Osmanlıya sığındılar. Qacarlar dövründə nəqşibəndilərə yeni hücum başladı. 1841-ci ildə Şərqi Türküstanda nəqşibəndi lideri Havac Yusuf Kaşqarının başçılığı ilə Göklən (Göylən) və Yomut tayfalarının hakimiyyətə qarşı qiyamı baş qaldırdı. Bu qiyam amansızlıqla yatırıldı və nəqşibəndi qardaşlığına sadıq olan göklən və yomut tayfaları Osmanlıya köçməyə məcbur oldu (20). Bu ideoloji-siyasi proseslər nəticəsində Səfəvi dövlətindən qovulan və mühacirət etməyə məcbur olan nəqşibəndilərin bir qismi də Borçalıda məskun oldular. Başkeçid (indiki Dmanisi) rayonundakı Gəyliyə kəndi məhz həmin tayfalardan birinin - göklən tayfasının adını özündə saxlayır.

Gürcüstandan türklərin köçməsi Cənub Qafqazın Rusiyanın tərkibinə qatılmasından sonra daha kütləvi xarakter aldı və bu proses müəyyən qalxmalar-enmələrlə Gürcüstan sovetləşənə qədər davam etdi.

1828-ci ilin yazında Borçalıdan 800 qarapapaq ailəsi Təbriz vilayətinə pənah apardı və Azərbaycan (Təbriz) valisi Abbas Mirzəyə ildə 12 min түmөн vergi və 400 atlı əsgər vermək şərtiylə başçıları Mehdi xanla birlikdə Suldüz bölgəsində məskunlaşdılar.

Türkiyə tədqiqatçısı prof. Ə.B.Ərculasunun verdiyi məlumatlara görə Güney Qafqazdan Türkiyəyə gələnlər əsasən Qars əyalətində məskunlaşdı. Onların indi Qarsda 92 kəndləri var. Bu kənd adlarının əksəriyyəti Borçalıdakı kəndlərin adının eynidir (21). M.F.Kırzioğlu köçürülmələr barədə yazır: «...1920-1921-ci illərdə sığınma və 1924-cü ildən sonra mübadilə yolu ilə... Gürcüstan Sovet Sosialist Cümhuriyyətindən 45 min türk Qars elinə gəlib

yerləşdi. Bunlar Ağbaba, Borçalı-Loru, və Qarayazıdan gələn qarapapaqlar idi» (22).

Gürcüstandan türklərin köçürülməsi ikinci dünya müharibəsindən sonra da davam etmişdir. Nəhayət, XX əsrin sonlarında, milli müstəqillik hərəkatı dövrlərində yeni diskriminasiya siyasəti və deportasiya başlandı (bu dövrlər ayrıca araşdırılır).

1880-ci ildə Borçalı sultanlığı ləğv edildi və yerində Tiflis quberniyasına tabe olan Borçalı qəzası yaradıldı. Borçalı qəza olduqdan sonra Qaratəpə (Qardabani) və Qaraçöp rayonlarını ondan ayırdılar.

Romanovlar sülaləsinin çökməsindən sonra Cənub Qafqazda üç müstəqil dövlət yarandı. Yeni yaranan hər üç dövlətin bir-birlərinə qarşılıqlı ərazi iddiaları var idi. Borçalı da hər üç dövlətin iddia etdiyi mübahisəli ərazi idi. Gürcüstan öz milli müstəqilliyini elan etdikdən sonra hökumətin başçısı Ramişvili Azərbaycanla Gürcüstan sərhədlərinin keçmiş Yelizavetpol və Tiflis quberniyalarının ərazisi üzrə müəyyənləşməsi barədə bəyanat verdi. Bu bəyanata uyğun olaraq gürcü hökuməti 1918-ci ilin iyun ayında Borçalıya qoşun göndərdi. Bölgəyə daxil olan əsgərlərin köməyi ilə gürcü məmurları yerlərdə öz idarələrini qurur, əhalidəki ehtiyat ərzaq məhsullarını yağmalayır, türkləri incidərək tarixi yaşayış məskənlərini tərk etməyə məcbur edirdilər. Yerli əhali isə bu torpaqları öz tarixi vətənləri hesab etdiklərini bildirir və müdafiə olunmaları üçün Azərbaycan Respublikasına müraciətlər göndərir, respublikanın öz hakimiyyətini Borçalıda da qurmasını tələb edirdilər. Azərbaycan hökuməti əhalisi türklərdən ibarət olan və Yelizavetpol quberniyasına bitişik olan Borçalının taleyinə laqeyd qalmırdı. İyunun 14-də Azərbaycan hökuməti Gürcüstana nota göndərərək Borçalıya hərbi qüvvə yeridilməsinə etiraz etdi və problemin danışıqlar yolu ilə həllinə tərəfdar olduğunu bildirdi. İyul ayında

Gürcüstan hökuməti Qarayazıda olan Azərbaycan hərbi hissələrinin 24 saat müddətinə buradan çıxarılması üçün ultimatum verdi. Azərbaycan tərəfi öz növbəsində bir daha məsələnin danışıqlar yolu həll olunmasını təklif etdi və bildirdi ki, iki dövlət arasında sərhədlər hələ müəyyənləşmədiyindən zorakılıqdan qaçmaq vəziyyətdən ən yaxşı çıxış yoludur. Azərbaycan hökuməti mübahisəli ərazi məsələsinin həll olunması üçün beynəlxalq komissiyanın yaradılmasını məqsədəuyğun sayırdı. Almaniya və Türkiyənin Qafqazdakı nümayəndəliyinin təzyiqi ilə gürcü hökuməti avqust ayında mübahisəli ərazi məsələləri üzrə arbitraj komissiyasının yaradılmasına razılıq verdi. Daha sonra isə mübahisəli ərazi məsələsinə qarşıdan gələn İstanbul konfransında baxılması qərara alındı. Bu dövrdə İstanbul mətbuatında ərazi iddialarını əsaslandıran çoxsaylı məqalələr dərc olunurdu. Azərbaycan nümayəndə heyəti Borçalı, Sığnaq mahallarının əhalisinin türklər olduğunu və yerli əhalinin Azərbaycan Respublikasının tərkibinə qatılmaq istəyini əsas gətirir, bu rayonların taleyinin əhalinin öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi ilə həll olunmasını istəyirdi. Gürcüstan nümayəndə heyəti isə bu torpaqların Gürcüstan paytaxtına lap yaxın olduğunu əsas gətirərək Borçalının Gürcüstanın tərkibinə qatılmasını iddia edirdi. İstanbul konfransı Cənub Qafqazdakı mübahisəli ərazi problemini həll etmədi. Borçalı, Qarayazı, Sığnaq mahallarının bütünlükdə türklər yaşayan 8,7 min kv. km. ərazisi mübahisəli ərazi kimi qalırdı. Tərəflər bu məsələni Paris sülh konfransına çıxardılar. Konfrans isə üç dövlətin müstəqilliyini de-fakto tanıdı, amma mübahisəli ərazi məsələsini beynəlxalq vəziyyətin tam aydınlaşdırılmasına qədər təxirə saldı (23).

Müstəqillik dönəmlərində borçalılar «Qarapapaq» dövlətini qurmaq qərarına gəlir. 1918-ci ildə borçalıların Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasına

göndərdikləri müraciətdə deyilirdi: «...Bu torpağın pionerləri bizik, sayca çoxluğu biz təşkil edirik. Burada hakim xalq olmaq üçün hər cür ləyaqətimiz var. Ona görə də Türkiyə sultanına və böyük vəzirə müraciət edərək bizim mərkəzi üsul-idarə Tiflis şəhərində olmaqla Türkiyənin himayədarlığı altında «Qarapapaq» adı ilə yarımüstəqil xanlıq kimi tanınmağımız və bizim Tiflis şəhəri ilə birlikdə Azərbaycana birləşməyimiz haqqında məsələ qaldırıraq» (24).

Lakin Qafqazda vəziyyət çox gərgin olduğundan «Borçalı-Qarapapaq Respublikasını» elan edənlər əhəlinin təhlükəsizliyinin təminatı üçün Axalsıx-Ahsıxa və Araz Türk Respublikaları ilə birləşib «Qars İslam Şurası»nı yaratdılar. 1919-cu il yanvarın 17-18-də türk dövlətlərinin Qarsda konfransı keçirildi. Konfransda mərkəzi Qars olmaqla Batumdan Ordubada (Naxçıvan) qədər olan ərazidə «Cənub-Qərbi Qafqaz Türk Respublikası»nın yaradılması elan olundu. Bu respublikanın ərazisi 40 min kv. km, əhalisinin sayı 1 milyon 764 min nəfər idi. Bir neçə aydan sonra ingilis qoşunlarının müdaxiləsi ilə bu respublika çökdü.

17 dekabr 1918-ci ildə Ermənistan Gürcüstana rəsmən müharibə elan etdi. Müharibə əsasən Borçalı ərazisində gedir və yerli müsəlman əhəli daha çox tələfətlərə və itkilərə məruz qalırdı. Məğlubiyyətlə üzləşən Ermənistan dekabrın 31-də 14 günlük müharibəni dayandırmaq qərarına gəldi və bu qərarla bağlı Gürcüstan dövlətinə teleqram göndərdi. Gürcüstan parlamentinin əlahiddə iclasında N.Jordaniya teleqramını oxuduqdan sonra bildirdi ki, belə şəraitdə müharibəni dayandırmamaq müharibə yox qisasçılıq olardı (25). Müharibənin dayandırılmasında İngiltərə missiyasının, konkret olaraq general Raykroftun ciddi rolu oldu (26). Yanvarın 9-17-də Tiflisdə keçirilən konfransda Borçalı qəzası

barədə qərar qəbul olundu. Konfransın qərarında deyildi: «Borçalı neytral zonasının şimal sərhəddi Gürcüstan qoşun hissələrinin 1918-ci il dekabrın 31-də saat 24-dək tutduğu məntəqələri ayıran xətt olsun» (27). Bu təxminən indiki Gürcüstanı Ermənistandan ayıran sərhəd bölgüsünə yaxın idi. Bölgüyə əsasən Borçalı qəzası 3 yerə parçalanır, şimal hissə Gürcüstana, cənub hissə Ermənistanına verilir, Loru nahiyəsi isə neytral zona elan olunurdu. Bu bölgüdə yerli müsəlman əhalisinin rəyi qətiyyənlə nəzərə alınmadı. Ona görə də istər Loru, istərsə də Borçalının digər ərazilərində yaşayan türklər Gürcüstan, Azərbaycan cümhuriyyətlərinə, Türkiyə dövlətinə çoxsaylı müraciətlər göndərərək ərazinin parçalanmasına kəskin etirazlar edirdi.

1920-ci ildə türk qoşunları Gümrünü və Qarakilsəni tutaraq Loruya yaxınlaşdılar. Ermənistan kömək üçün Gürcüstana müraciət etdi. Noyabrın 13-də Ermənistanla Gürcüstan arasında saziş bağlandı və bu sazişə əsasən Loru neytral zonası Gürcüstanın nəzarətinə verildi. Ermənistanın sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ermənilər Gürcüstandan Lorunu yenidən tələb etməyə başladı. Ermənistanın bolşevik hakimiyyəti qurulandan az sonra, 11-12 fevral 1921-ci ildə Loru erməniləri Gürcüstan hökumətinə qarşı qiyam qaldırdı və gürcü qoşunlarının bölgədən çıxarılmasına nail oldular. Bu Gürcüstanın bolşeviklərin nəzarətinə keçməsi üçün əlverişli şərait yaratdı və həmin ay Gürcüstanda da bolşevik üsul-idarəsi bərqərar edildi.

Ermənistan və Gürcüstan arasında gedən uzun-uzadı müzakirələr, nəhayət 1921-ci il noyabrın 6-da Qafqaz Bürosunun qərarı ilə Lorunun bütövlükdə Ermənistanına verilməsi ilə nəticələndi. «Corcian Tayms» qəzetinin 20-27 oktyabr 2005-ci il tarixli sayında dərc olunan «Gürcüstan tarixi torpağı-Lorini necə itirdi?» məqaləsində

məsələyə RKP (b) MK – nın toplantısında baxıldığı və Loru neytral zonasının Ermənistana verilməsində Stalinin xüsusi rəyi, göstərişi olduğu bildirilir. Borçalı qəzasının Ermənistana verilən Loru nahiyəsinin ümumi sahəsi 2367,44 kv. km, Lök-Ləlvər dağ silsiləsinin şimal yamaqları 207, 94 kv. km. idi. 1922-ci il dekabrın 26-da Güney Qafqaz Qoşma İttifaq Şurası sərhəd məsələləri komissiyasının tövsiyyəsi ilə Borçalı qəzasına aid Voronsovka bölgəsi də Ermənistanın Loru-Pəmbək qəzasının tərkibinə qatıldı.

1929-cu ildə Borçalı qəzası ləğv edilərək 3 rayona bölündü: Borçalı (Marneuli), Lüksemburq (Bolnisi), Başkeçid (Dmanisi). «Borçalı» adı indiki Marneuli rayonunda saxlandı. 1949-cu ildə isə rayonun adından «Borçalı» sözü də götürülüb, «Marneul»i toponimi ilə əvəzləndi. Gürcüstan müstəqillik qazandıqdan sonra tarixi Borçalı ərazisinin Gürcüstana aid hissəsində Kvemo-Kartli quberniyası yaradıldı. Borçalının Ermənistan ərazisində qalan rayon və kəndlərindən isə sonuncu türklər 1989-cü ildə Azərbaycana qovuldu.

Beləliklə:

-birincisi, tarixi Borçalı ərazisində hələ miladdan öncə yaşayan türkdilli tayfalar (hunlar, buntürklər, barsillər, bulqarlar, xəzərlər, oğuzlar, qıpçaqlar, qarapapaqlar) indiki Gürcüstan türklərinin soy-kökündə dayanırlar. Gürcüstanda yaşayan türklər bu torpaqlara köçürülmə deyil, avtoxtondur. Bölgədə nisbətən gec məskun olan türk tayfaları isə kök və kültür baxımından qohum oldukları yerli tayfalarla sıx bağlar yaratmış, qaynayıb-qarışmışlar. Sovet dövrlərində gürcü tarixçiləri türklər arasında çəşqinlik yaratmaq, onların düşüncəsinə təsir göstərmək və diskriminasiya siyasətinə haqq qazandırmaq üçün tarixi saxtalaşdırmağa başlamış, yaşayış məskənlərinin, tarixi yerlərin adlarını kütləvi şəkildə gürcü adları ilə

əvəzləmiş, başqa sözlə «gürcüləşdirmə» siyasəti aparmış, türkləri bu yerlərə «gəlmə» elan olunmuşlar;

-ikincisi, Borçalı ərazisi müxtəlif zamanlarda müxtəlif dövlətlərin, böyük imperiyaların idarəçiliyində olduğundan zaman-zaman coğrafi dəyişmələrə məruz qalmış, bölünüb parçalanaraq indiki kiçik şəklini almışdır;

-üçüncüsü, Gürcüstanda yaşayan türklər zaman-zaman miqrasiya və diskriminasiya ilə üzləşmiş, bir sıra hallarda isə zorla dedə-baba torpaqlarından qovulub çıxarılmışlar;

-dördüncüsü, Gürcüstanda yaşayan türklərin sayı bir qayda olaraq məqsədli şəkildə daim azaldılmış, statistik rəqəmlər saxtalaşdırılmışdır;

-beşincisi, üzləşdikləri hər cür çətinliklərə baxmayaraq Gürcüstanda yaşayan türklər Gürcüstanın ictimai-siyasi həyatında həmişə fəal iştirak etmiş, özlərini «gəlmə» deyil, bu torpaqların sahibi, yaşadıkları torpaqları isə vətənləri hesab etmişlər.

Q A Y N A Q C A

1. «Diyar» qəzeti, yanvar 1998-ci il
2. Eritsov A.D. Ekonomičeskiy bit qosudarstvennix krestyan Borçalinskoqo uezda Tiflisskoy qubernii. t. 7. Tiflis, 1887
3. Yenə orada
4. Şamioğlu Ş. Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər. Bakı 1997-ci il
5. Azerbaydjanskiy Qosudarstvenniy Arxiv. Fond 970, delo 227, l. 110
6. «Kavkazskiy kalendar» na 1907 qod, Tiflis 1906
7. «Borçalının səsi» qəzeti, 26 noyabr-2 dekabr 2005
8. Azərbaycan Mərkəzi dövlət ən yeni tarix Arxivi, fond 970, siyahı 1, vərəq 5-6
9. Berucaşvili N., Davitaşvili Z., Elizbaraşvili N. Gürcüstan coğrafiyası. 9-cu sinif üçün dərs vəsaiti. Tbilisi 1999
10. Məmmədov K. Unudulan və unutturulan tarix. «Borçalının səsi», №01,02-09 iyul 2005-ci il
11. Yenə orada
12. Takayşvili E. S. İstoçniki qruzinskix letopisey. Tri xroniki (perevod s qruzinskoqo) SMOMİK. vip. XXVIII. Tiflis, 1900
13. Yenə orada
14. Azərbaycan tarixi. Bakı 1996
15. Kotlyar İ. F. Polovçı v Qruzii i Vladimir Monamax. – V kn.: İz istorii ukrainsko-qruzinskix svyazey. Ç. 1. Tbilisi, 1968
16. Jiznopianie çarya çarey Davida. Perevod s drevnoqruzinskoqo, primeçaniya i kommentarii Y. Nasibova. Sm. Srednevekoviyy Vostok: istorii i sovremennost. Pod red. Z. Bunyatova. Baku, 1990.

17. Yenə orada
18. Məmmədov K. Borçalı Azərbaycan və Gürcüstan münasibətləri fonunda. «Borçalının səsi» qəzeti, 27 avqust-2 sentyabr 2005-ci il
19. Kniş A. D. Musulmanskiy Mistisizm. Moskva, 2004
20. Yenə orada
21. Mustafa V. Borçalı. «İki Sahil». 1 oktyabr 1992-ci il
22. Dr. Kırzioğlu M. Fəxrəddin. Qarapapaq uruğunun Kür-Araz boylarındakı 1800 illiyinə bir baxış. Ərzurum 1972
23. Nəsibli N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı 1990
24. Məmmədli Ş. Paralanmış Borçalı. Bakı, 1991
25. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921). Bakı 1996.
26. Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkaziya i Qruzii. Tiflis, 1919
27. Məmmədli Ş. Paralanmış Borçalı. Bakı, 1991

2. 1980-Cİ İLLƏRİN SONLARINDAN BAŞLANAN HADİSƏLƏR

Etnosiyasi və geopolitik vəziyyət

Gürcüstan Cənub Qafqazda ən polifonik etnosiyasi mənzərəsi olan dövlətdir. Belə polifonik mənzərə Sovet dövrlərində respublikada muxtar qurumların nisbi çoxluğu üçün əsas olmuşdur. Üç Cənub Qafqaz dövləti arasında Gürcüstan əsas etnosun-gürcülərin azlıq təşkil etdiyi dövlətdir. Ermənistanda ermənilər ölkə əhalisinin təxminən 95%-ni, Azərbaycanda türklər ölkə əhalisinin təxminən 85%-ni təşkil etdiyi halda, Gürcüstanda gürcülərin ümumi çəkisi 60 % civarındadır. 2002-ci ildəki siyahıya alınmaya görə Gürcüstan əhalisinin 84%-ni gürcülərin təşkil etdiyi bildirilir. 1979-cu ilin rəsmi statistikasına isə fərqli qənaət yaraşır. Gürcüstan Sovet Ensiklopediyasında rəqəmlər aşağıdakı kimidir: gürcülər 68,8%, ruslar 7,4%, azərbaycanlılar 5,1%, ermənilər 9%, abxazlar 1,7%, osetinlər 3,2%, yunanlar 1,9%, ukraynalılar 0,9%, yəhudilər 0,6%, kürdlər 0,5%, başqaları 0,9% (1). Göründüyü kimi bu sırada acarlar ayrıca etnos kimi göstərilmişdir. İstər acarlar, istərsə də menqrellər, svanlar gürcü qisminə 68,8%-in tərkibinə daxil edilib. 1979-cu ilin statistik mənzərəsindən 2002-ci il statistikasının gerçək olmadığı açıqca görünür. Çünki gürcülər demografik boyartımına görə ölkədəki bütün qalan etnoslardan geridə qalır. Son 15 ildə Gürcüstandan qeyri-gürcülərin sürəkli miqrasiyası bir həqiqətdir. Lakin ölkəni tərk edənlərin miqyası nə qədər böyük olsa da 1979-cu ildən 2002-ci ilə qədər gürcülərlə qeyri-gürcülər arasında bu cür kəskin fərq yaranmışdır.

Gürcülər özləri də etnik baxımdan monolit deyil, başqa sözlə müxtəlif qollara, dil qruplarına bölünürlər.

Məsələn, gürcülərin gürcü hesab etdikləri acarlar, menqrellər, svanlar fərqli dildə danışır və özlərini gürcü hesab etmirlər. Gürcü alimləri həmin bu etnosların gürcü olduğunu sübuta yetirmək üçün xeyli tədqiqatlar aparıblar. Lakin indi Svanetiya və Menqreliyada «svanlarla menqrellər dualarını öz dillərində oxuyur». 2005-ci ildə Gürcüstan mətbuatında «İncil»in svan və menqrel dillərinə tərcümə edildiyi barədə xəbərlər yayıldı. Bu xəbər gürcü ziyalılarında bərk narahtlıq yaradıb. Onlar bildirirlər ki, svan dili 50 ildən sonra heç mövcud olmayacaq. «İncil»-in bu dilə tərcümə edilməsinin əhəmiyyəti yoxdur, əksinə gürcü millətinin bütövlüyünü pozmaq üçün bir təhlükə mənbəyidir. Tiflisdə çıxan «Rezonansi» qəzeti yazır: «Əgər bundan sonra riyaziyyat, botanika və digər kitablar menqrel və svan dillərində çap olunacaqsa, proses davam edəcək və get-gedə öz acınacaqlı nəticələrinə gətirib çıxaracaq» (2). Bəzi qeyri-rəsmi məlumatlara görə svanlar, menqrellər fərqli etnik qrup kimi rəsmən tanınarsa, Gürcüstanda gürcülərin ümumi sayı ölkə əhalisinin 50%-dən az olacaq. Bir qəzet yazısında deyilənlər daha fərqli nəticəyə gəlməyə əsas verir: «Menqrel və svanların milli azlıqlar kimi qəbul edilməsi baş tutarsa, onda gürcü əhalisinin sayına yenidən baxmaq lazım gələcək. Bu isə gürcülərin say etibarıyla qeyri-gürcülərdən az və yaxud, onlarla eyni sayda olması qənaətinin yaranmasına əsas verir. Hələ burada demoqrafiya məsələsi də var. Yəni gürcülərin boy artımı son illərdə əvvəlki illərə nisbətən xeyli azalıb» (3). Acarların, abxazların, osetinlərin, türklərin, ermənilərin (sovet dövründə ermənilərin bir qismi milli soyadlarını gürcü soyadları ilə əvəzləyərək assimilyasiya olundular və statistikada təbii ki, gürcü kimi qeydə alınaraq onların sünni boyartımına pozitiv təsir göstərirlər), rusların, yunanların, avarların, ləzgilərin və b.-nin gürcü kökenli olmaları barədə iddiaların heç bir əsası və

perspektivi olmadığından, gürcülərin öz saylarını artırmaları üçün yeganə istinad nöqtəsi svanlar və menqrellər. Əsəbilik yaradan da məhz süni say artımı imkanını itirmək qorxusudur.

Gürcüstanda millətçiliyin tarixi ənənələrə dayanmasının səbəbi belə etnosiyasi vəziyyətlə bağlıdır. Bu ölkədə milli ideya məsələsi həmişə problem olub. Son illərin ən cəlbədicə millətçi şüarı «Gürcüstan gürcülər üçündür!» olub. Bu da ölkəyə çoxsaylı baş ağrıları gətirdi. Milli azadlıq hərəkatı başlayanda radikal millətçiliyin baş qaldırmasından Gürcüstan çox əziyyət çəkdi. Ölkənin təhlükəsizliyi və bütövlüyü üçün nə kəmiyyət, nə də ki, milli enerji baxımından gürcülərin yetərli gücü olmayıb. Belə olan təqdirdə başqa etnoslara aşığlayıcı, diskriminasion münasibət istər avtoxton, istərsə də gəlmə xalqları rəncidə salıb və mərkəzdənqaçma meyllərini gücləndirib. Bu baxımdan Gürcüstan üçün «qamsaxurdiçilik», yeni radikal millətçilik, o cümlədən indi nisbətən pərdələnmiş şəkildə aparılan «demokratik millətçilik» arzuolunmaz seçimdir. «Ümumiyyətlə, Gürcüstanda konkret bir milli ideoloji sistemin mövcudluğundan danışmaq çətin, söhbət sadəcə olaraq milli hisslərin qısa müddətli qabarmasından gedə bilər. Belə qabarmalar isə topluma fəlakət və dağıntılar gətirdiyindən fikir adamları rəssional düşüncənin bərqərar olduğu zamanlarda milli ideologiyanın formalaşması məsələsinə maraq göstərməyiblər» (4).

Azərbaycan və Gürcüstan Rusiya, İran, Türkiyə kimi üç böyük dövləti bir - birinə bağlayan strateji bölgə, bütövlükdə Avrasiya məhvərində açar nöqtədir. Şimal-Cənub, Şərq-Qərb vektorları hər iki dövlətin ərazisindən keçir. Cənub Qafqazın bu iki dövləti arasında strateji bağlar yoxdursa, Şimal-Cənub və Şərq-Qərb vektorlarının başqa effektiv alternativləri də yoxdur. Tutduğu geopolitik mövqə ayrıca olaraq Gürcüstana xeyli üstünlüklər verir.

O, Cənub Qafqazda yeganə açıq (land-locked country) dövlətdir. Belə geopolitik üstünlük Avropaya inteqrasiyada və bunun hesabına daxili problemlərin müəyyən bir qismini həll etməkdə ölkənin nisbi uğurlar qazanmasına şərait yaradır. Lakin onun nə Ermənistan kimi xaricdə güclü lobbisi, nə də Azərbaycan kimi zəngin təbii sərvətləri yoxdur. Zəif cəhətlərdən biri də Gürcüstanın öz daxilində etnik «mühasirədə» olmasıdır. Gürcüstanla Rusiyanı birləşdirən yollara (iki avtomobil, bir dəmiryolu) abxazlar və osetinlər nəzarət edir, Gürcüstan-Ermənistan və Gürcüstan-Azərbaycan sərhədləri boyu ərazilərdə türklər, Gürcüstan-Türkiyə sərhəddində isə ermənilər məskunlaşıb (indi isə Mesxet türklərinin köçürülməsi məsələsi gerçəkləşməkdədir). Qara dəniz sahillərində də Acariya bərqəradır. Bütün hallarda Gürcüstanın qonşu dövlətlərlə əlaqəsi daxili etnik hüdudlardan keçir. Paytaxt Tiflis isə üç tərəfdən türklərin yaşadıkları məntəqələrlə əhatə olunub. Bu amili nəzərə alan gürcü siyasətçiləri məhz etnik mühasirətini laxlatmağa, bir sıra hallarda isə onu tamamiylə dağıtmağa çalışır. Diskriminasiya siyasətinə rəvac verən əsas amillərdən biri də budur.

Strateji baxımdan Azərbaycanla Gürcüstan bir-birlərindən qarşılıqlı şəkildə asılı olsalar da (Gürcüstan Azərbaycan üçün açıq sulara qapıdır), Gürcüstanın Azərbaycana ehtiyacı daha çoxdur. Lakin buna baxmayaraq türklərin hüquqlarına sayğısız yanaşma bir an olsun belə dəyişməyib. Ona görə ki, ayrışeçkilik siyasəti dövlət səviyyəsində aparılır. Belə olmasaydı millətçi Z.Qamsuxirdiyanı, nisbətən tolerant E.Şevardnadze, onu isə demokratiya şüarları ilə hakimiyyətə gələn M.Saakaşvili əvəzləyəndən və yaxud Azərbaycanla Gürcüstan arasında 8 fevral 1993-cü il dostluq, əməkdaşlıq, qarşılıqlı təhlükəsizlik müqaviləsi bağlanandan, strateji tərəfdaşlıq barədə 8 mart 1996-cı il Tiflis Deklarasiyası imzalanandan (5)

1998-ci il Bakı-Supsa, 2005-ci il Bakı-Tiflis-Ceyhan neft kəmərləri reallığa çevriləndən sonra vəziyyət dəyişərdi.

Diskriminasiyanın ideoloji cəhətdən əsaslandırılması və praktikaya tətbiqi

1988-ci il Gürcüstanda vüsət alan milli azadlıq hərəkatı ilə paralel türklərə qarşı diskriminasiya siyasətinin yeni, həm də bu dəfə daha açıq forması həyata keçirilməyə başladı. Ermənistandan türklərin kütləvi deportasiyası, Dağlıq Qarabağda etnik münaqişənin get-gedə açıq hərbi münaqişəyə çevrilməsi Gürcüstanda yaşayan türkləri narahat edir və hakimiyyətin məkrli planlarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaranırdı.

«Gəlmə» və «qonaq» elan edilən türklərin qovulması təşəbbüsü ilə açıq çıxış edən ilk təşkilatlar «Müqəddəs İlya Çavçavadze», «Şota Rustaveli» və «Merab Kostava» cəmiyyətləri oldu. Lakin prosesə rəsmi Tiflis özü rəhbərlik edirdi. Gürcüstan KP MK-nın o zamankı birinci katibi C.Patiaşvilinin qeyri-rəsmi göstərişi ilə «qeyri-formallar» türklərin evlərini qanunsuz tikililər kimi uçururmağa başlamışdı. Gürcü dilini bilmədiklərinə görə onlar kütləvi şəkildə işdən azad edilir, Svanetiyadan Borçalıya qar uçqunundan zərər çəkmiş svanlar köçürülür, bu köçkünlər üçün türklərin ən sıx yaşayış məntəqələrinin yaxınlığında yeni qəsəbələr salınırdı. Sonralar həmin bu köçürülmüş svanlar türklərin qovulmasında və bölgədə kriminogen vəziyyətin yaranmasında əsl katalizatorlara çevrildi və yerli əhaliyə qənim kəsildi. Evləri türklər tərəfindən tikilən, ev avadanlıqları belə onların xeyriyyə marafonu ilə yığılan svanların kəskin şəkildə antitürk ovqatında köklənməsinə rəvac verən, onları təhrik edən, heç şübhəsiz rəsmi Tiflis idi. Hətta çoxları belə qənaətə gəlmişdi ki, Svanetiyadakı qar uçqunları sünni şəkildə törədilib və svanların əhalinin sıxlığı yüksək

olan Borçalıya köçürülməsi düşünülmüş siyasətdir və türkləri sıxışdırmaq məqsədi güdür.

Gürcüstan hökuməti regionda gürcü əhalisinin sayını köçkünlərin hesabına artırmaqla yanaşı digər tədbirlər də həyata keçirməyə başlamışdı. Qardabani, Marneuli, Bolnisi və Dmanisi rayonlarında türk əhalinin pasport qeydiyyatlarına bir sıra məhdudiyyətlər qoyulmuş, hərbi xidmətini və ya başqa respublikalarda təhsilini başa vurub doğma yurdlarına qayıdan gənclərin yenidən öz evlərinə qeydiyyata alınmalarına əngəllər yaradılmışdı.

Bölgəyə köçürülən svanlar isə hüquq-mühafizə orqanlarının birbaşa yardımı və dəstəyi ilə türklərə qarşı təxribatlar törədir, əmin-amanlığı, sabitliyi addımbaşı pozurdular. Etnik münasibətlər getdikcə dözülməz xarakter alır, yeni yaranan təşkilatlar qeyri-gürcülərin ölkədən qovulması prosesində gürcüləri fəal iştirak etməyə çağırırdı. Gürcüstanda uzun illərdən bəri yığılıb qalmış sosial problemlərin günahı da məhz başqa millətlərin ayağına yazılırdı. Z.Qamsaxurdiya «Sovetskaya Rossiya» qəzetinə verdiyi müsahibədə bunu açıq ifadə edirdi: «Xain hökumət, satqın fəallar ölkəmizi, xalqımızı, gürcü torpaqlarını qeyri-gürcü əhaliyə birbaşa parça-parça satdılar. Qeyri-gürcü əhali fəlakətli sürətlə artır. Xalqımız yaxın zamanlarda öz torpaqlarında azlıqda qala bilər. Digər respublikaların əhalisini hər tərəfdən buraxa bilmərik ki, onlar burada məskən salsınlar. Adamlar bütün respublikalardan gəlir və Gürcüstanda kök salır, torpaqları mənimsəyir, ev tikirlər. Başa düşürsünüzmü, bu bizi ölümlə hədələyir» (6). Bu demoqrafik prosesə, əhalinin təbii artımına sırf şovinist prizmadan yanaşma, diskriminasiya siyasətini ideoloji cəhətdən əsaslandırmaq idi. Şovinzmin belə eybəcər təzahürlərinə aid nümunələr dövrü mətbuatda kifayət qədərdir. 80-ci illərin axırlarında Gürcüstan komsomol təşkilatında məsul vəzifə tutan,

istedadlı şair kimi tanınan Laşa Nadareişvilinin o zamankı müsahibələrinin birində deyilirdi: «...Sovetlər ölkəsində hər millətin, hər regionun özünəməxsus problemi var, o cümlədən də Gürcüstanın. Gürcüstan gürcülərin, mən bilirəm ki, sonra isə Gürcüstanda yaşayan bütün millətlərin vətənidir. Burada yerləşən xalqların çoxu, o cümlədən azərbaycanlılar da, əsrlər boyu burada yaşamış, bu torpağa əmək qoymuşlar, onun barı ilə bəhrələnmişlər... Ancaq sikkənin ikinci üzünü kimi bu məsələnin də ikinci üzünü var – demoqrafiya, artım məsələsi. Bildiyimiz kimi, gürcü xalqının artım sürəti çox aşağı, bu torpaqda yerləşən bəzi xalqlarınkı isə çox yuxarıdır. Biz istəyirik ki, Gürcüstanda çoxluğu həmişə gürcü xalqı təşkil etsin, çünki yer üzündə başqa Gürcüstan yoxdur» (7).

Yeni gürcü siyasətçiləri Gürcüstanda gürcülərin lehinə sünni etnodemoqrafik üstünlük yaratmaq, say etibarıyla çoxluğa mexaniki şəkildə nail olmaq istəyirdilər. Guya gürcülərin demoqrafik inkişaf baxımından başqa etnoslardan geri qalmasının səbəbkarı Gürcüstanda yaşayan qeyri-gürcülər imiş. Demoqrafiya məsələsinə bəzi ziyalıların, siyasət adamlarının baxışları açıq-aşkar humanist prinsiplərdən uzaq, insan haqlarına yad, həm yerli, həm də beynəlxalq qanunlara zidd idi. Demoqrafik vəziyyəti düzəltmək üçün münasib vasitə «etnik seyrəltmə» siyasətinin tətbiqi hesab olunurdu. Yəni istəyinə çatmaq üçün başqalarının haqqını poz. Bunun fərqli bir anlamı yoxdur.

1989-cu ildən başlayaraq Z.Qamsaxurdiya heç nədən çəkinmədən gürcüləri qeyri-gürcü əhalini ölkədən qovmağa çağırırdı. Kaxetdəki mitinqdə (Kvareli rayonunun Axalsopeli kəndində) onun çıxışı bütün körpülərin yandırılması demək idi: «Kaxetiya demoqrafik baxımdan həmişə təmiz bir region olmuş, burada gürcülər həmişə üstünlük təşkil etmişlər. İndi başımıza iş açıblar, bizi

dərdə salıblar. Kaxetiyanı necə xilas edək? Burada tatarlar (gürcülər azərbaycanlıları indi də tatar adlandırır) baş qaldırıb. Kaxetiya ilə ayaqlaşmaq istəyirlər. Orda lekilər (ləzgilər), o biri tərəfdə ermənilər, hələ osetinlər də var. Onlar da bu-gün sabah Kaxetiyanı udacaqlar. Bu xain kommunistlər qəhrəmanlar, müqəddəslər yurdunu yadellilərə satdılar. İndi beynəlmiləlçilər bizə deyirlər ki, biz hamıya – lekiyə də, tatarla da, erməniyə də seçkilərdə iştirakı təmin etməliyik. Ancaq gürcü xalqı bunu müdafiə etmir, eşidirsinizmi? Çanturiyanın Milli Demokratlar adlanan partiyası tatarlara deyir ki, qalın. Hara gedirsiniz? İstəyirlər ki, qeyri-gürcülər burada artsınlar, sonra asanlıqla bizim axırımıza çıxsınlar. Bunun nəticəsidir ki, indi ara veriblər nə tatarlar, nə də lekilər Gürcüstandan çıxıb getmir. Güc bizim tərəfimizdədir, gürcü xalqı bizimlədir, biz bütün satqınların öhdəsindən gələ bilirik, hamı lazımı cavab verməlidir. Bütün qəddar düşmənləri, burada özlərinə yuva salmış qeyri-gürcüləri Gürcüstandan qovacağıq» (8).

Əminamanlıq yaratmaq adı ilə Borçalıya gətirilən daxili qoşunlar və milis işçiləri asayışı bərpa etmək əvəzinə türklərin daha da sıxışdırılması üçün şərait yaradırdılar. Respublikada nəşr olunan bir sıra qəzet və jurnallarda (məsələn, «Literatuii Sakartvelo», «Soplis sxovreba», «Kommunisti», «Axalqazrda kommunisti», «Molodyoj Qruzii», «Sosialisturi Rustavi» və b.), eləcə də radio və televiziya da geniş anti-türk kampaniya aparılır, «qonaq»-ların tezliklə Gürcüstanı tərk etmələri tələb olunurdu. Aparılan təbliğat kampaniyası qeyri-gürcü əhaliyə, o cümlədən də türklərə qarşı inamsızlıq və nifrət hissləri yaradırdı. Dövlət orqanlarında yüksək vəzifə tutan şəxslər əslində şovinist, millətçi dairələrin yedəyində sürünür, türklərə qarşı yönəldilən repressiv tədbirləri özlərinin anti-

humanist, qanuna zidd qərarları və əmrləri ilə daha da gücləndirirdilər.

Gürcü xalqı, xüsusən də gənclər məqsədyönlü şəkildə aparılan təbliğat kampaniyası ilə bu siyasəti həyata keçirməyə sövq edilirdi. Artıq respublikanın paytaxtı Tiflis şəhərində, eləcə də başqa şəhər və rayonlarda «Gürcüstan gürcülərindir!» şüarı altında hərəkət baş qaldırılmışdı. Əslində Gürcüstanın müstəqilliyi ideyası ilə daban-dabana ziddiyyət təşkil edən bu cür aksiyalar gürcü xalqı üçün ciddi problemlərin yaranmasının əsasını qoyurdu. Gürcüstanda azadlıq və suverenlik uğrunda mübarizə öz xarakterini dəyişir, qeyri-gürcülərdə mərkəzdənqaçma meylləri güclənirdi. Gürcüstanın istisnasız olaraq bütün bölgələrində qaynar nöqtələr yaranırdı. Ölkə hər gün idarəolunmaz mərhələyə tərəf bir addım atır, milli münasibətlər gərginləşir, milli zəmində toqquşmalar baş verirdi. Gürcüstanın müstəqilliyi uğrunda mübarizədə qeyri-gürcülərin iştirakı mümkünsüzləşirdi.

Borçalıda da çox gərgin bir vəziyyət yaranmışdı. 1989-cu ilin iyun ayında gürcü-türk qarşıdurması artıq gerçəkliyə çevrildi. İyunun 23-25-də Bolnisi şəhərində, Kazreti qəsəbəsində emosional hala gəlmiş mitinq iştirakçıları türklərə qarşı cəza tədbirləri görməyə başladı. Çoxəsrlük münasibətlər, humanizm tamam unudulmuşdu. Bölgəyə C.İoseliani və T.Kitovaninin rəhbərlik etdiyi «Mxedrioni» (Atlılar) silahlı birləşmələrinin bölmələri yeridildi. Dinc və silahsız (bir il əvvəl gürcü milisi bütün əhalidən ov tüfənglərini yığmışdı) əhali vahimə içərisində idi. Türklər Ermənistanda baş verənlərin təkrarı ilə üzləşdiklərini fikirləşirdilər. Kazreti qəsəbəsindəki zavoda dağlardan xammal daşıyan böyük tonnajlı yük maşınları da Dmanisi və Bolnisinin kəndlərində həyəcan sığnalı verərək əhalini qorxutmağa başlamışdı (halbu ki, bu maşınların mədən-zavod marşrutundan çıxması o vaxtın

qanunları ilə qəti qadağan idi). Bu günlərdə Kazreti qəsəbəsindəki doğum evindən 18 nəfər türk hamilə qadın zorla küçəyə atıldı. Rayondakı bütün sənaye, tikinti təşkilatlarından, rayon partiya komitəsindən, icraiyyə komitəsindən türklərin kütləvi şəkildə qovulmaları başlamışdı. Artıq 1989-cu il payızın sonlarında Borçalı regionunda məsul vəzifələrdə bir nəfər də olsun türk qalmamışdı. İdarə və müəssisələrdə rəhbər işçilərdən tutmuş adi fəhlələrə qədər bütün insanlar iş yerlərindən məcburi surətdə uzaqlaşdırılmışdı.

Bolnisi və Dmanisinin rayon mərkəzlərində türklərə məxsus evlər partladılırdı. Bolnisiyə çıxan «Qələbə bayrağı» qəzetinin 1 iyul 1989-cu il tarixli sayında gürcülər tərəfindən türklərə yaşadıkları evləri təcili tərk etmələri ilə bağlı ultimatum verilmişdi. Rayon mərkəzləri ilə kəndlər arasındakı rabitəni kəsmək üçün avtobus marşrutları dayandırılmış, telefon bağlantıları kəsilmiş, Qardabani, Marneuli, Bolnisi, Dmanisi arasında əlaqələr tamam qırılmışdı. İnsanlar Dmanisidən Marneuliyə 60 km. yolu piyada getməli olurdu.

Gürcüstanın bir sıra ictimai-siyasi təşkilatları regionda türklərə məxsus evləri satın almaq məqsədilə xüsusi fondlar yaratmışdı. Könüllü olaraq mənzilini bu təşkilatlara satmayanlar müxtəlif üsullarla cəzalandırılırdı. Bu barədə Azərbaycanda nəşr olunan mətbuat orqanlarında kifayət qədər faktlar var. Bolnisi və Dmanisidə türklərin şəxsi evlərindən zorla çıxarılması artıq rayon mərkəzlərindən kəndlərə yayılmışdı. Məhz bu siyasətin nəticəsi kimi, Dmanisi rayonunun Muğanlı və Saatlı kəndlərinin sakinləri doğma yurdlarını tərk edərək Azərbaycana köçməyə məcbur oldu. Rayonun Salamməlik, Hüseynkənd, Qarabulaq, Gödəkdağ, Şindilər, Qızılkilsə, Qəmərli, Şahmarlı, Baxçalar, Ormeşən... və b. kəndlərinin də əhalisinin böyük əksəriyyəti Azərbaycana köçdü.

Borçalıda həyata keçirilən «seyrəltmə» siyasətini müxtəlif üsullarla pərdələməyə, onun mahiyyətini gizlətməyə çalışan Gürcüstan hökuməti baş verənləri ən yaxşı halda ekstremist qrupların pis əməlləri kimi təqdim etməklə kifayətlənirdi. Digər tərəfdən isə boşalmış kəndlərə gürcülər köçürülürdü. Muğanlı və Saatlı kəndləri yeni gürcü sakinlərlə məskunlaşdırıldıqdan sonra «Ququti» adlandırıldı. Türklərin tərk etdikləri evlərdən başqa, təzəcə tikilmiş qəsəbələr də öz yeni sakinlərini gözləyirdi.

Lakin Borçalıda gürcü mühiti yaratmaq ideyasını həyata keçirmək üçün millətçilər bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırdı. Ən başlıcası isə məskunlaşdırma üçün gürcü ailələrinin çatışmaması idi. Yeni salınmış qəsəbələrin ancaq adı vardı. «Svobodnoya Qruziya» qəzeti (19 may 1992-ci il) təəssüflə yazırdı: «Bolnisi rayonunun Tandziya kəndində Mestia rayonundan olan köçkünlər yerləşmişlər. 14 hazır ev boş qalıb... Kvemo-Bolnisi kəndi yaxınlığında hazır 50 ev var. Ətrafda bir canlı da görünmür. Kəndin yolu bilərəkdən qazılıb ki, camaat əlinə keçəni daşıyıb aparmasın». Qardabani, Marneuli və Dmanisi rayonlarında da eyni vəziyyət hökm sürürdü; yeni salınmış qəsəbələr boş qalmaqda idi.

Boşalan evləri doldurmağa gücü çatmayan gürcülər türklər yaşayan kəndlərə və qəsəbələrə də beş-on gürcü ailəsi köçürür və kəndin adını dəyişdirərək idarəçiliyini onlara tapşırırdı.

Formal məntiqin qanunlarına görə aparılan bu «islahatları» arqumentləşdirmək çətin deyil. Məsələn, gürcülər Gürcüstanın harasında istəsə yaşaya bilərlər; insanların öz yaşadığı məskəni dəyişməsi təbii bir prosesdir və onun qarşısının alınması hüquqa ziddir; kadrlar milli mənsubiyyətinə görə deyil, qabiliyyətinə və təcrübəsinə görə təyin olunur və s. Lakin bir qayda olaraq hər zaman söylənen bu arqumentlər nə qədər

məntiqli görünsə də diskriminasiya siyasətinin əlamətləri və qeyri-səmimiyyət özünü açıq büruzə verir.

Z.Qamsaxurdiya prezident olduqdan sonra diskriminasiya siyasəti rəsmiləşdirildi. 16 iyul 1991-ci il tarixli «Gürcüstan Respublikasında köçmə proseslərinin tənzim olunması haqqında» prezident fərmanı yerlərdə milli azlıqların, o cümlədən də türklərin zorla köçürülmələrinə, ev-eşiklərindən sıxışdırılıb çıxarılmalarına hüquqi əsaslar yaradırdı. Fərmanda bildirilirdi ki, köçmə prosesi təbii haldır və «hüquqi qaydalarla» həyata keçirilməlidir. Bu sənəddə respublikanın müvafiq orqanlarına «mühacirət nəticəsində tərک edilmiş evlərin (mənzillərin) və respublikadan mühacirətə getməyi arzulayan ailələrin evlərinin (mənzillərinin) satın alınması qaydasını müəyyən etmək...» və habelə «azad olunmuş evlərin satın alınması işində vahid dövlət sosial-müdafiə və demoqrafiya fonduna yardım göstərmək...» tapşırılırdı (9). Məhz həmin fərmandan sonra Bolnisi və Dmanisi rayonlarında cəmi bir neçə gün ərzində «köçüb getməyi arzulayan», «könüllü olaraq» tutduğu vəzifədən azad edilməsini «xahiş edən» yüzlərlə şəxs evi satın alındı.

1990-cı ildə Bolnisiyə nəşr olunan «Qələbə bayrağı», 1991-ci ildə isə Dmanisidə çıxan «Trialeti» qəzetlərinin Azərbaycan şöbələri bağlandı. Az bir müddət içərisində hər iki qəzetin kollektivi dağıdıldı. Yarım əsrdən artıq işıq üzü görən bu qəzetlərin arxivi məhv edildi.

Gürcüstan türklərinə qarşı törədilən cinayətlərin xronikası

Türklərə münasibətdə baş verən ən ağır hadisələr insanların qanunsuz həbsi, vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi, oğurlanıb işgəncələrə məruz qoyulması idi. Gürcüstanda türklərə qarşı törədilən cinayətlər dövlət səviyyəsində təşkil olunduğundan, hüquq-mühafizə orqanlarının hərəkətsizliyi

təəcüb doğurmurdu. Bu cinayətlərin icraçıları qeyri-rəsmi silahlı birləşmələr, mafioz dəstələr, bir də svanlar idi. Qardabanidən Dmanisiyə qədər böyük bir ərazidə dövlət orqanlarının gözü qabağında türklərə divan tutulurdu. Adamların girov götürülməsi və sonradan böyük məbləğdə pul və ziynət əşyalarının alınması hesabına qaytarılmaları adi hala çevrilmişdi. 1989-cu ildən 1994-cü ilə qədər yalnız Dmanisi rayonunda 22 nəfər oğurlanmışdı ki, onlardan 19 nəfəri milliyətçə türk, 3 nəfəri isə yunan (berzen) idi.

Canilər hamı tərəfindən tanınısalar da, azadlıqda gəzir və addımbaşı yeni cinayətlər və təxribatlar törədirdilər. Türklərin dövlət orqanlarına müraciətləri cavabsız qalırdı. Dmanisi rayonunda yaşayan türklərin 1990-cı ildə Sov. İKP MK-nın baş katibinə, Gürcüstan KP MK-nın birinci katibinə göndərdikləri müraciətdə deyilirdi: «...Rayon partiya komitəsi və onun birinci katibi O. Eloşvili azərbaycanlılara qarşı şovinist siyasət yeridir. Rayonda bir nəfər də olsun azərbaycanlı vəzifədə qalmamışdır. Məcburiyyət qarşısında qalan azərbaycanlılar rayon mərkəzini tərk edirlər» (10).

Azərbaycanda nəşr olunan mətbuat orqanları Borçalıdakı kriminogen durum və türklərə qarşı törədilən cinayətlər barədə yazırdı. «1989-cu il, dekabrın 13-də Kareli rayonu Muxran kəndinin sakini Sabir Bayramov qətlə yetirilib. Bir neçə ay əvvəl Bolnisi şəhərinin sakini Hacı oğlu Aşırı öldürüb meyidini şəhərin kənarına atmışdılar...». «Sabah» qəzeti 8-20 dekabr 1992-ci il tarixli sayında yazırdı: «Borçalıdakı «Qeyrət» cəmiyyətindən həyəcanlı xəbər almışıq: Dekabrın 3-də Gürcüstanın Dmanisi rayonunun Yuxarı Qarabulaq – Bakı marşrutu ilə hərəkət edən «LAZ» markalı avtobus saat 18 radələrində Qantiadi kəndi yaxınlığında (gürcü kəndidir) avtomat silahla atəşə tutulmuşdur. Nəticədə 5 uşaq atası Quliyev Almaz Rüstəm oğlu və Əzizəliyev Əli Mustafa oğlu həlak

olmuşlar. 4 qadın və 4 kişi ağır yaralanmışdır. Ancaq sürücü Ağahüseyn Bayramovun fədakarlığı sayəsində avtobus dərəyə yuvarlanmayıb».

«Yurddaş» qəzetinin 19 noyabr 1993-cü il tarixli 48-49-cu saylarında Dmanisi rayonunda törədilən daha bir cinayət hadisəsi barədə məlumat verilir: «Gürcüstan Respublikasında azərbaycanlılara qarşı zorakılıqlar getdikcə güclənməkdə davam edir. Quldurların özbaşınalığının həddi-hüdudu yoxdur. Onlar azərbaycanlı əhaliyə ən vəhşi üsullarla işgəncə verir, adamları öldürməkdən çəkinmirlər. Dmanisi rayonunda vəziyyət xüsusilə ağırdır... Noyabrın 7-də Bakıdan Yaqublu kəndinə gedən avtobus quldurların hücumuna məruz qalmış və 26 yaşlı İbrahimov Bəylər Teymur oğlu (Bağçalar kənd sakini, ailənin yeganə oğlu) vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir. Hüquq-mühafizə orqanları heç bir tədbir görmür, azərbaycanlı əhali Dmanisi rayonunu sürətlə tərk edir».

«Yurddaş» qəzetinin 23 iyun 1993-cü il tarixli 23-cü sayında quldurların törətdikləri başqa cinayət hadisələri barədə məlumat verilir: «İyun ayının 1-də, axşam saat 22.15 radələrində Dmanisi şəhəri, Qaqarın küçəsindəki 36 nömrəli evə quldurlar basqın etmişlər. Ev sahibi Şərifov Hacıxəlil Hacı oğlu quldurların amansız zorakılığına məruz qalmışdır. Ev müxtəlif növlü odlu silahlarla dağıdılmışdır... Hacıxəlil kişi qızmar ütü ilə dağlanmışdır...

...Dişlərində şirə qalan, cəzalandırılmadıqlarını gören quldurlar bu hadisədən bir neçə gün sonra Dmanisi rayon sakini Kamal Nəbiyevin də başını kəsmişlər...

...Yuxarı Oruzman kənd sakini, 40 yaşlı Mehman İdrisov naməlum şəxslər tərəfindən qətlə yetirilib. Mərhumun bədənində 13 güllə yarası aşkar edilib».

Vəziyyətin artıq dözülməz dərəcədə pisləşdiyini və tamamilə siyasi motivlərlə bağlı olduğunu o dövrdə Gürcüstan parlamentində millətlərarası münasibətlər

komissiyasının üzvü A.İ.Skaçkov bu cür qiymətləndirirdi: «...Hazırda Dmanisi rayonunda vəziyyət elə bir hala gəlib çatmışdır ki, cinayət hadisələri günün-günorta çağında, rayon rəhbərlərinin, hüquq-mühafizə orqanlarının gözləri qarşısında baş verir. Əgər əvvəllər cinayətkarlıq subyektiv xarakter daşıyırdısa, indi bu, əslində milli rəng almağa başlamışdır. Əksər hallarda cinayətkarların qurbanı azərbaycanlılar olur. Mafioz strukturlar, cinayətkarlar və onların arxasında duran şəxslər azərbaycanlılar arasında vahimə və çaxnaşma salmağa, onları respublikanı tərk etməyə sövq edirlər. Qəmərli, Dəllər, Qantiadi və b. kəndlərdə baş verən toqquşmalar respublikada vətəndaş müharibəsinə gətirib çıxara bilər. Vəziyyətin nə qədər qorxulu olmasına baxmayaraq, rayon rəhbərliyi, hüquq-mühafizə orqanları cinayətkarlığın qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görmürlər» (11).

Əlaqədar təşkilatların cinayətkarların qarşısını almaqda acizlik göstərmələri, əslində şüurlu şəkildə lənglik və fəaliyyətsizlik nümayiş etdirmələri barədə danışan A.İ.Skaçkov vəziyyəti düzgün qiymətləndirirdi: «Millətlərarası qarışıqlığı keçmiş rəhbərlik (Z.K.Qamsaxurdiya nəzərdə tutulur) idarə edirdi və əsas məqsəd də hər hansı yolla olursa-olsun azərbaycanlı kadrları tutduqları vəzifələrdən uzaqlaşdırmaq və onları respublikadan çıxmağa məcbur etmək idi. Bir də hansı kadrlardan danışmaq olar ki, artıq yol süpürənləri də işdən azad ediblər – birçə səbəbə görə, çünki onlar azərbaycanlı ailəsində dünyaya gəliblər... Azərbaycanlılar indi yalnız rayon mərkəzini deyil, kəndləri də tərk etmək məcburiyyətində qalıblar.

Görəsən bu cür qəddar, vicdansız adamları hansı ana dünyaya gətirib? Əgər tək-cə 1992-ci ildə rayonun milliyətçə azərbaycanlı olan bütün sovxoz direktorlarını işdən azad ediblərsə, rayon təsərrüfatının 2/3 hissəsi

azərbaycanlıların öhdəsinə düşməsinə baxmayaraq, gürcülərə torpaq sahələri paylandığı halda, azərbaycanlılar heç yada düşmürlərsə, onda hansı milli münasibətlərdən danışmaq olar?» (12).

Dmanisidən başqa, Bolnisi, Marneuli, Qardabani, Kaspi, Kareli rayonlarında, eləcə də Tiflis şəhərində azərbaycanlıların qətlə yetirilmələri, yurd-yuvalarından qovulmaları, hər cür insani hüquqlardan məhrum edilmələri adi hal almışdı. Gürcüstan Respublikası rəhbərliyinin isə heç bir tədbir görməməsi, əslində baş verən hadisələri aşkar-gizlin dəstəkləməsi adamlarda ümitsizlik yaratmışdı. Buna görə də Gürcüstanda yaşayan türklər artıq Azərbaycan dövlət orqanlarına müraciət edirdilər. Dövrü mətbuatda yüzlərlə belə müraciətlərə təsadüf etmək olar. Tiflis şəhərinin və Kaspi rayonundakı Ferma kəndinin bir qrup sakininin Azərbaycan Respublikasının prezidentinə, parlamentin spikerinə, Gürcüstanın dövlət başçısına, eləcə də «Svoboda» radiostansiyasının redaksiya heyətinə və «Yurddaş» qəzetinə göndərdikləri açıq məktubda Gürcüstanın bütün guşələrində yaşayan azərbaycanlıların böyük bir təhlükə içərisində olduqları göstərilir və təsirli tədbirlər görülməsi xahiş olunurdu. Məktubda deyilirdi: «Qərbi Gürcüstan yolu ilə getmək artıq mümkünsüzdür. Quldurlar hər bir şeyi müsadirə etməklə yanaşı, adamları döyür, hətta öldürməkdən belə çəkinmirlər. 1993-cü il aprelin on birində Tiflis şəhərindəki Zemovedzisi küçəsində yaşayan Cümşüd Qəriboğlunun evinə basqın edilmişdir. Elə həmin ayın 24-də isə Sisaturi yaxınlığında «Mxedrioni»dən olan on nəfər polis geyimli şəxs azərbaycanlılara hücum etmiş və avtomat silahdan atəş açaraq 18 yaşlı Bəxtiyar Həsərət oğlunu qətlə yetirmişlər. Hücum zamanı Məşədi Qurban oğlu yaralanmış, onun həyat yoldaşının gözünü isə quldurlar çıxarmışlar... Məktub bu sözlərlə bitir: «Gürcüstanın dövlət orqanları

azərbaycanlı vətəndaşların hüquqlarını qoruya bilmir, yaxud qorumaq istəmir. Biz Azərbaycan dövlətinə müraciət edirik!» (13).

Təkcə Z.Qamsaxurdiyanın hakimiyyətdə olduğu qısa zaman Bolnisi rayon mərkəzindən 800 ailə, Kazreti qəsəbəsindən 300 ailə, Dmanisi rayon mərkəzində 400 ailə, Tiflis, Rustavi şəhərindən 650 ailədən çox, ayrı-ayrı bölgələrdən 155 ailə öz dedə-baba torpaqlarından zorla qovulmuşlar.

Hadisələr zamanı 13 nəfər öldürülüb, 18 nəfər yaralanıb, 19 nəfər oğurlanıb, Bolnisi rayonunda onlarla ev partladılmışdır.

Qamsaxurdiya rejiminin iflası.

Platformasının əsasları Gürcüstanda keçid dövrünün elan edilməsi, ölkənin hüquqi, iqtisadi və siyasi baxımdan müstəqilliyə hazırlanması və müstəqilliyin əldə edilməsi olan «Dəyirmi stol» 90-cı il parlament seçkilərində qalib gəlsə də, zviadçılar ölkənin qeyri-gürcü əhalisini artıq incidib özlərindən uzaqlaşdırmışdılar. Onlar şovunist-millətçi qüvvələri öz ətraflarında birləşdirmişdilər. Bu güc isə ölkənin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün qətiyyətlə yetərli deyildi.

Səksəninci illərin sonu, doxsanıncı illərin əvvəllərindəki Gürcüstanın milli azadlıq hərəkatının liderləri çox keçmədən öz siyasətlərinin girovuna çevrildilər. 1991-ci ilin payızında Z.Qamsaxurdiyanın vəziyyəti gərginləşdi. Keçmiş silahdaşlar indi rəqiblərə çevrilmişdilər. T.Kitovani Qamsaxurdiyadan uzaqlaşaraq, tədricən ona müxalif mövqeyə keçmişdi. Prezident «Mxedrioni» silahlılarını «cinayətkarlar» adlandıraraq, onların Moskvadan idarə olunduğunu bəyan edirdi (14). Çətin duruma düşən Z.Qamsaxurdiya indi türklərlə gürcülərin tarixi dostluq əlaqələrindən danışmağa başlamışdı. Lakin, hər şey gec

idi. Z.Qamsaxurdiya hakimiyyəti nəinki qeyri-gürcüləri özündən uzaqlaşdırmış, bütövlükdə Gürcüstanı regionlara bölərək ölkəni fəlakət astanasına gətirmişdi. Artıq regionçuluğun dairəsi kiçilərək gürcü adlandırılan etnik qrupların yaşadıkları ərazilərlə çərçivələnirdi. «Tiflisli», «zuqudidili» və s. kimi terminlər ortaya çıxmışdı. Müxalifətin tezlərindən biri də məhz «Zuqudidi menqrelinin» dövlətə başçılıq etməsinin mümkünsüzlüyü barədə iddia idi. Atdığı bumeranq Z.Qamsaxurdiyanın öz üstünə gəlirdi.

Gürcüstanın fəlakətli günlər yaşadığı bir dövrdə E.Şevardnadze hakimiyyətə gəldi. Türklərdə vəziyyətin düzələcəyinə ümidlərin yarandığını etiraf etmək doğru olardı. Lakin E.Şevardnadze, ilk növbədə Abxaziya və Osetiya problemləri, açıq yaralardan axan qanın dayandırılması ilə məşğul olmağa başlamışdı. Bununla yanaşı E.Şevardnadze Azərbaycanla münasibətləri də istiləşdirməyə çalışırdı.

1992-ci ildə Gürcüstan parlamentinin nümayəndə heyəti Bakıya rəsmi səfərə gəlir. Gürcüstanda yaşayan soydaşların taleyi ilə bağlı yaşanan narahatçılığa görə Azərbaycan mediası bu səfərə ciddi diqqət yetirirdi. Gürcüstanın düşdüyü ağır vəziyyətdə Azərbaycandan yardım istəyən nümayəndə heyəti bir tərəfdən iki dövlət arasında dostluq münasibətlərinin vacibliyindən danışır, digər tərəfdən isə Gürcüstandan türklərin sıxışdırılıb çıxarılmasına adi hal kimi yanaşırdı. Çox ağır bir durumla üzləşsələr də türklərin ölkədən qovulması planları hələ aktuallığını itirməmişdi. Nümayəndə heyətinin üzvü, türklərin cəm şəkildə yaşadığı Dmanisi rayonundan seçilən millət vəkili, «Sabah» qəzetinin «Azərbaycanlıların tarixi torpaqlarında təhlükəsiz yaşamasına indiki Gürcüstan hökuməti zəmanət verirmi?» sualına cavabı maraqlı nümunədir: «Biz hələlik təminat vermirik... Azərbaycana gələnlərin qarşısını almağa haqqımız yoxdur. Əgər onlar

öz vətənlərinə gedirlərsə, buyursunlar. Biz onları yola salmağa həmişə hazırıq» (15).

1992-ci ilin oktyabrın 11-də Gürcüstan parlamentinə keçirilən seçkilərdə bir nəfər belə türkün seçilməsinə imkan verilmədi. Seçkilərə qədər türkləri öz ətrafında birləşdirən heç bir siyasi təşkilat, cəmiyyət və xalq hərəkatı rəsmən qeydə alınmamışdı və bu da istər-istəməz namizədlərin irəli sürülməsinə və seçkilərin nəticələrinə öz təsirini göstərdi. 1992-ci il parlament seçkilərində deputat mandatı qazanmış 234 nəfərin arasında türklərin olmamasını gürcülər onların siyasi baxımdan qeyri-fəallığı ilə bağlamağa çalışdı. Parlamentə türklərin seçilməsinə əngəlləmək üçün Bolnisi və Marneuli rayonlarından baş nazir T.İ.Siqua və müdafiə naziri T.K.Kitovaninin namizədlikləri irəli sürüldü. Oxşar ssenari Dmanisi və Qardabani rayonlarında da tətbiq edildi. Gürcüstan Milli Demokrat Partiyasının sabiq sədri, Georgi Çanturiya türklərin parlamentdə təmsil olunmadıqlarını belə əsaslandırır: «Mən bu faktı mənfi qiymətləndirirəm. Lakin burada müəyyən mənada azərbaycanlı əhalinin də günahı az deyildir. Çünki onlar T.Siqua və T.Kitovaninin bu hərəkatlarına qarşı özlərinin haqq səsinə ucaltmadılar» (16). Türklərin siyasi aktivliyinin yüksək olmaması fikrində müəyyən həqiqətlər yox deyil. Lakin qeyri-demokratik seçkilərdə yüksək vəzifəli məmurların vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə edərək mandat almaları seçicinin passivliyi amili ilə az bağlıdır. Türklərə divan tutan silahlı bandit dəstələrindən birinin başçısı T. Kitovaninin bölgədən 1% səs götürməsi də mümkün deyildi.

1993-cü ilin fevralında Dövlət Şurasının başçısı E.Şevardnadze və Baş nazir T.Siqua Bakıya rəsmi səfərə gəldi. Bu səfər zamanı iki dövlət arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilənin 19-cu bəndində deyilirdi: «...Ali

Razılığa Gələn Tərəflər milli, irqi, etnik və ya dini ayrı-seçkilik, düşmənçilik və ya nifrət əsasında şəxslərə və qruplara qarşı zorakılığa təhrik edən hər cür hərəkətlərin qarşısının alınması və kökünün kəsilməsi üçün təsirli tədbirlər görməyi, o cümlədən müvafiq qanunvericilik aktları qəbul etməyi öhdələrinə götürürlər.

Ali Razılığa Gələn Tərəflər etnik, dil, mədəniyyət və ya din özgürlüyünə görə hədə-qorxuya və zorakılıq hərəkətlərinə, ayrı-seçkiliyə və ya düşmənçiliyə məruz qoyulan və qoyula biləcək şəxslərin və ya qrupların qorunması və onların mülkiyyətlərinin qorunması üçün səmərəli tədbirlər görəcəklərini öhdələrinə götürürlər.

Milli azlıqlara mənsub şəxslərin öz iradəsinin ziddinə olaraq heç bir assimiliasiya cəhdlərinə məruz qoyulmadan fərdi surətdə və ya azsaylı millətlərə mənsub başqa şəxslərlə birlikdə öz mədəniyyətini hər cəhətdən sərbəst ifadə etmək, qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək hüququna zəmanət verirlər» (17).

Təəssüf ki, bu müqavilə bağlandıqdan sonra da Z.Qamsaxurdiya dövründə baş verən özbaşınalılar davam edirdi. Doğrudur E.Şevardnadze hələ Z.Qamsaxurdiyanın bəzi populyar silahdaşları ilə bir komandada işləyirdi. Diskriminasiya və zorakılıq siyasətini yürüdənlərin, türkləri zorla öz dedə-baba yurdlarından qovanların başçıları E.Şevardnadzenin ətrafında idi (borçalılara divan tutan silahlı dəstələrin başçısı T.Kitovani müdafiə naziri olmuşdu). Bu səbəbdən Borçalıda stabilliyin yaranacağından danışmaq hələ tez idi. Ətrafı E.Şevardnadzeyə «bir neçə illik zəhmətin yerə vurulmasına» imkan verməzdi. Lakin E.Şevardnaze üçün Azərbaycanla münasibətlərin istiləşməsi önəmli olduğundan o, Borçalıda da müəyyən sakitliyin yaranmasında maraqlı görünürdü, eyni zamanda tələsik addımlar da atmaq istəmirdi. E.Şevardnadze həm ətrafını, həm də Azərbaycan tərəfi və Gürcüstanda

yaşayan türkləri qismən qane edən bir siyasətin yürüdülməsi üçün şərait gözləyirdi. Belə şərait T.Kitovani və C.İoseliani həbs edildikdən sonra yarandı. Lakin bu o demək deyildi ki, diskriminasiya dövrü sona çatdı. Borçalıda nisbi sakitlik yarandıqdan sonra E.Şevardnadze, sadəcə olaraq türklərin zorla, silah gücü ilə qovulmasını daha incə üsullarla əvəz etməyə başladı. Bu dövrdəki diskriminasiya rəsmi sənədlərdə öz ifadəsini tapır. Aqrar islahat haqqında qəbul olunan mürtəcə qanun, qərar və fərmanlar, toponimlərin, türklər yaşayan kəndlərin adlarının dəyişdirilməsi E.Şevardnadze hakimiyyətinin «məhsullarıdır».

Toponomik «islahatlar»

Tarixi yer adlarının dəyişdirilməsi də diskriminasiyanın bir növü, özü də çox eybəcər növidür. Əsası hələ 40-50-ci illərdə qoyulan türk mənşəli qədim toponimlərin gürcüləşdirilməsinin əsas məqsədi yerli əhalini uzaq tarixi keçmişi ilə birləşdirən bağları qırmaq, sakinlərə gəlmə olduqlarını təlqin etmək və milli-etnik kökə malik mənəvi abidələri dağıtmaq idi.

1990-91-ci illər addəyişmə prosesi Bolnisi rayonundan başladı.

№	Əvvəlki adı	Tarixi adı
1	Faxralı	Talaveri
2	Arıxlı	Naxiduri
3	Həsənxocalı	Xidisquri
4	Daşlıqullar	Muxrani
5	Qoçulu	Çapala
6	Əsmələr	Mskneti
7	Cəfərli	Samtredi
8	İmirhəsən	Savaneti
9	Mollaəhmədli	Xataveri

10	Saraclı	Mamxuti
11	Aşağı Qoşakilsə	Kvemo Arkvani
12	Yuxarı Qoşakilsə	Zemo Arkvani
13	Sarallar	Zvareti
14	Mıǵırlı	Vanati
15	İncəoǵlu	Şua Bolnisi
16	Aşağı Güləver	Qeta
17	Yuxarı Güləver	Djipori
18	Dəmirli	Xaxlodjvari
19	Kibircik	Djresi
20	Babakişilər	Poçxveriani
21	Arakel	Djedjpariani
22	Bəytəkar	Bartakavi
23	Muǵanlı	Farizi
24	Kolagir	Surtava
25	Abdallı	Djavşantaş
26	Qaratikən	Saberiti
27	Siskala	Brlaxanri
28	Tapan	Dispeli
29	Çatax	Xaissopeli
30	Qaradaşlı	İçrita
31	Kəpənəkçi	Kvemo Bolnisi

Altı ay ərzində əhalisinin 100%-i türklər olan 31 kəndin adı dəyişdirildi. Bu kəndlərin bəzilərinə 1000-10.000 nəfər arasında əhali yaşayır (18). Gürcüstanda rəsmi dövlət qəzeti olan «Sakartvelos Respublika» 10 iyun 1992-ci il tarixli sayında türklərin tarixinə və mənəviyyatına vurulan bu zərbəni «Tarixi həqiqətin zəfəri» adlandırır. Bolnisi rayonunun türk əhalisinin, eləcə də onların respublikada təmsil olunduqları ictimai-siyasi təşkilatların rayon və respublika rəhbərlərinə çoxsaylı müraciətləri, etiraz aksiyaları nəticəsiz qaldı. Rayon sovetinin özbaşına çıxardığı bu ədalətsiz qərar yuxarı təşkilatlar tərəfindən ləğv edilmədi. Gürcüstan türklərin

«Qeyrət» xalq hərəkatının Bolnisi rayon şöbəsinin respublikanın dövlət başçısına kəndlərin əvvəlki adının qaytarılması ilə bağlı göndərdiyi teleqramda deyilirdi: «...Xalqlarımızın çoxəsrlik dostluq və qonşuluq münasibətlərini qoruyub saxlamaq naminə bu məsələyə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmağınızı, ədalətin bərpa edilməsinə köməklik göstərməyinizi xahiş edirik» (19). Eyni məzmunlu məktub Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ə.Elçibəyə də ünvanlanmışdı: «Kəndlərin adları bizim tariximizdir, özgürlüyümüzdür, namusumuzdur, ləyaqətimizdir. Bu adları itirmək tariximizi, ləyaqətimizi itirmək demək olar. Bu addəyişmə kampaniyası təkəcə borçalılara deyil, bütün xalqımıza təhqirdir... Bu qeydsiz-şərtsiz Ermənistan variantıdır. Orada da soydaşlarımız qovulmazdan əvvəl onların obalarının dədə-baba adları dəyişdirilmişdi...

Kənd məclislərin addəyişməyə etirazlarını ifadə edən qərarlarına Gürcüstan rəhbərliyi məhəl qoymur. Artıq çayların, dağların da adlarını dəyişdirməyə başlayıblar. Gülməli bir vəziyyət yaranıb. Xalq arasında «Xram» adlandırılan çayı Bolnisiyə «Kçiya» adlandırırlar. Marneuli, Dmanisi və Qardabanidə isə çayın əvvəlki adı qalır» (20).

Əhalinin çoxsaylı etirazlarına baxmayaraq rəsmi Tiflis iddia edirdi ki, addəyişmə məsələsinə türklər tolerant yanaşır. Gənc gürcü tədqiqatçısı M.Komaxiya yazır: «E.Şevardnadzenin tərəfdarları hesab edirdilər ki, 31 azərbaycan kəndinin adının dəyişdirilməsi (1993) əhalini narahat etmədi. Hazırda kənd, yaxud da çay iki adlıdır. Biri rəsmidir (gürcücədir), ikinci azərbaycancadır və yerli əhali gündəlik həyatında öz dilindəki adlardan istifadə edir ki, bu da öz növbəsində müəyyən problemlər yaradır» (21). Həmin yazıda müəllif belə vəziyyətin Gürcüstandaxili inteqrasiyaya mənfi təsir göstərdiyini də etiraf

edir: «Yerli əhali hesab edir ki, hakimiyyət bu yolla onların tarixi yaddaşını məhv etməyə cəhd göstərir. Bu da azərbaycanlıların inteqrasiyasına neqativ təsir göstərir» (22).

Borçalıların dövlət başçalarına ünvanladığı müraciətlər cavabsız və nəticəsiz qaldı. Addəyişmə kampaniyası və sonralar onun yanlış nəticələrinin aradan qaldırılmaması təkcə milli haqların, vətəndaş hüquqlarının pozulması deyildi, eyni zamanda Gürcüstan və Azərbaycan arasında 1993-cü ilin əvvəllərində dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqaviləyə sayğısızlıq idi.

1992-ci ildə Marneuliyə gələn baş nazir T.Siqua kənd adlarının dəyişdirilməsi ilə məşğul olacağını vəd etmişdi: «Bu məsələyə çox məsuliyyətsiz yanaşdılar. Belə etmək olmaz, bir zərbəylə məsuliyyətsizcəsinə. Bütün bu məsələlər elmi əsaslarla sübut olunmalıdır. Əgər lazım gələrsə məsələ parlamente çıxarılacaq. Mən sizə söz verirəm ki, parlamentin qərarı olmadan heç bir ad dəyişdirilməyəcək» (23). Doğrudur, addəyişmə prosesi dayandırıldı, ancaq nə məsuliyyətsizlik edənlər işdən kənarlaşdırıldı, nə də ki, onların məsuliyyətsiz əməllərinin nəticələri aradan qaldırıldı. Adı dəyişdirilən türk kəndlərində gürcü adları hələ də qalmaqdadır. T.Siqua isə seçki kampaniyası aparırdı və sadəcə olaraq parlamente düşmək üçün ona borçalıların səsi lazım idi.

Borçalıda erməni təxribatları

1993-cü ilin sonlarında kriminogen vəziyyətin stabilliklə əvəzlənməsinin simptomları özünü büruzə verir. Abxaziyada çox ağır duruma düşən Gürcüstan türklərlə artıq xoşqınlıq rəftar etməyə başlamışdı. Bunu hiss edən Ermənistan xüsusi xidmət orqanları aranı yenidən qızıdırmaq üçün seriya təxribatlara başladı.

Hadisələr ən çox Marneuli rayonunda cərəyan edirdi. Üç-dörd ay ərzində rayonun türk əhalisinə qarşı bir sıra terror əməliyyatları həyata keçirildi. Sadaxlı kənd sakini oğurlanaraq Ermənistana aparıldı. Azərbaycanın Şəmkir rayonundan gəlmiş iki gəncin biri ermənilərin yaşadığı Şulaveri, ikincisi isə Şaumyan qəsəbəsində öldürüldü, az sonra Arıxlı kənd sakini qətlə yetirildi...

1993-cü ilin avqustun 11-də Marneuli şəhər mərkəzindəki kolxoz bazarında törədilən partlayış da öz dəst-xətti ilə erməni terrorçularının işi idi. Partlayış nəticəsində Zülfünaz Dəlivelova (Marneuli şəhər sakini), Səlmə Əbdülrəhmanova (Əzizkənd), Asif Abbasov (Marneuli şəhər sakini) və başqaları həlak oldular, 20 nəfərdən çox adam ağır yaralandı... Ermənilərin törətdikləri hadisələr ara vermirdi. Bir qədər sonra Bolnisi rayonundakı Kəpənəkçi kəndinin iki sakini – Əhməd Göyüşov və Ramazan Məmmədov girov götürülərək Ermənistanın Kalino (Taşır) rayonuna aparıldı...

Borçalıdakı mövcud ağır durumu tam şəkildə gürcü-türk qarşıdurmasına çevirmək üçün ermənilər informasiya vasitələrini də işə salmışdılar. Erməni qəzetləri öz səhifələrində vaxtaşırı Gürcüstanda ermənilərin oğurlanmasından, Gürcüstan-Ermənistan sərhədlərində tez-tez atəş və partlayış səsləri eşidilməsindən və bütün bunların da əsasən türklər tərəfindən törədilməsindən yazırdı.

Regionda ermənilərin müxtəlif təxribatlar törətdikləri və ara qarışdırmaqla məşğul olduqları barədə gürcü qəzetlərində də yazılar dərc edilirdi. «Svobodnaya Qruziya» qəzeti 19 may 1992-ci il tarixli sayında Gürcüstan Respublikası DİN-in yüksək vəzifəli şəxsinə istinadən Marneuli rayonundakı İmir kəndi yaxınlığında körpü partlayışı barədə yazırdı: «Mayın 7-də Marneuli rayonunun İmir kəndi yaxınlığında Xram çayı üzərindəki körpü saat 3.10 dəqiqədə partladılmışdır. Bu zaman körpünün

yanında Ohanov familiyalı bir şəxs balıq tutmuş...». Qəzetin həmin sayında başqa bir təxribatla da bağlı məlumat verilir: «1992-ci ilin martında 38 nömrəli Bakı-Tiflis qatarında gürcü sənişinlərini qarət edən erməni Armen Sərkisoviçin özünü azərbaycanlı kimi qələmə vermək fırıldığı baş tutmamış və o yaxalanarkən etiraf etmişdi ki, Tiflis şəhərində yaşayan ermənilərdən gürcülərlə azərbaycanlıların arasını vurmaq tapşırığı almış.»

Erməni təxribatlarının Borçalı ərazisində getdikcə çoxalması yerli türkləri və onların təmsil olunduqları ictimai-siyasi təşkilatları narahat edirdi. Təxribatçıların əməllərinə siyasi qiymət verən «Qeyrət» Xalq Hərəkatının 19 fevral 1993-cü il tarixli bəyanatında deyilirdi: «...Respublikada yaşayan azərbaycanlılar adından qəti şəkildə bildiririk ki, baş verən təxribatlarda azərbaycanlıların əli yoxdur. Bunda əli olan siyasətbazların isə əsas məqsədi gürcülərlə azərbaycanlıların münasibətlərini daha da korlamaq, Ermənistanla-Azərbaycan arasında neçə ildən bəri davam edən qanlı dramatik hadisələri Marneuli rayonu ərazisinə gətirmək və Gürcüstan ərazisində daha bir qaynar nöqtə yaratmaqdır» (24).

Erməni təxribatlarının Borçalı ərazisində geniş əl-qol açmasının bir sıra başqa, o cümlədən subyektiv səbəbləri də vardı. Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları Borçalıda baş verən hadisələri xüsusi həssaslıqla izləyir və çox gözəl bilirdilər ki, o dövrdəki Gürcüstan hökuməti regionun türk əhalisinin hüquqlarının qorunması işini tamamilə başlı-başına buraxmışdır.

Digər tərəfdən, Z.K.Qamsaxurdiyanın hakimiyyət başında olduğu dövrdə türklərə dövlət səviyyəsində bəslənilən münasibətlə ayrı-ayrı cinayətkar və mafioz qrupların özbaşınalıqları üst-üstə düşürdü və rəsmi Gürcüstan özünün vətəndaşlarının təhlükəsizliyini qoru-

maq vəzifəsini yerinə yetirmədiyindən bölgədə erməni təxribatlarının xeyli genişlənməsinə imkan yaranırdı.

Ermənilərin Gürcüstanda ara qarışdırıcı fəaliyyəti bir gerçəklikdir. Lakin, o da həqiqətdir ki, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsindən istifadə edənlər özlərinin törətdikləri bir sıra cinayətləri də ermənilərin ayağına yazırdı.

H.Əliyev və E.Şevardnadze dostluğu mərhələsi

1993-cü ilin yazından sonra Azərbaycan hakimiyyətinin Borçalı məsələsinə diqqəti nisbətən artır. Bunun səbəblərindən biri Elçibəy hakimiyyətinin ciddi sarsıntılar keçirməsi və xalq içərisində əvvəlki dayaqlarını tədricən itirməsi idi. Hökumətdə Azərbaycanda yaşayan yarımmilyonluq Gürcüstan türklərinin Elçibəy hakimiyyətinə bir dayaq olacağını düşünənlər var idi. Bəzi rəsmilər gürcüstanlıların dövlət idarəçiliyinə cəlb olunmasına üstünlük verirdi. Elçibəy hakimiyyətinin regional prinsiplərə dayanmaması ilə yanaşı o da həqiqət idi ki, əslən Gürcüstandan olan bir nəfər də azərbaycanlı bu hökumətdə təmsil olunmamışdı. Buna görə də bir neçə gürcüstanlının dövlət vəzifəsinə təyinatı ilə yarımmilyonluq bir elektoratın hakimiyyətin dayağına çevriləcəyi güman olunurdu. Lakin hər şey gec idi. 1993-cü ilin 4 iyununda Elçibəy hakimiyyəti H. Əliyev hakimiyyəti ilə əvəzləndi.

1993-cü ilin sonlarından E.Şevardnadze Boçalıda vəziyyətin tədrici stabilləşməsi kursuna start verir. Kriminogen qruplar zərərsizləşdirilir, cinayətkar dəstələr hissə-hissə tərkisilahlı edilir. Bu dövrdə Azərbaycanla Gürcüstandakı hadisələr sanki eyni ssenari ilə gedirdi:

-1992-ci ildə E. Şevardnadze, 1993-cü ildə H.Əliyev hakimiyyətə gəlir;

- Z.Qamsaxurdiya Gürcüstanı, Ə.Elçibəy Bakını tərk edir;

-E.Şevardnadze silahlı hərbi birləşmələri zərərsizləşdirir, «Mxedrioni»nin rəhbərləri T.Kitovani və C.İoselini həbs olunur, sonra Azərbaycanda anoloji hadisə baş verir: S.Hüseynov zərərsizləşdirilir, sonra isə qiyamçı OMON dağıdılır.

1993-cü ilin sonlarında Tiflis ilə Bakı arasında «qaynar xətt» yaranmışdı. Abxaziya və Osetiyada daha ciddi problemlərlə üzləşən E.Şevardnadze H.Əliyevlə iş birliyi şəraitində Borçalıda sakitliyin yaradılmasına çalışırdı. Müharibə ilə üzləşən hər iki dövlətin başçısı əlavə və lüzümsüz problemlərdən maksimum qaçmağa səy göstərirdi. Seçilən kurs doğru idi və çox keçmədən öz nəticəsini verdi. Azərbaycan tərəfin dəstəyi ilə Gürcüstan hökuməti Borçalıdakı cinayətkar dəstələri zərərsizləşdirməyə girişdi. Aparılan əməliyyatlar nəticəsində xeyli cinayətkar yaxalandı, insanlara əziyyət-işgəncə verən, soğunçuluqla, qarətlə, qətlərlə məşğul olan silahlı dəstələr dağıdıldı (onu da qeyd edək ki, bu əməliyyatların aparılmasında E.Şevardnadze komandasında məsul vəzifələrdə hələ də möhkəm bərqərar olan əski «zviadçılar» aktiv iştirak etdiyindən, bir sıra qatı cinayətkarlar himayə edildi və məsuliyyətdən yayındı). Svanların yaşadığı evlərin heyətindəki ot tayalarının altından 200-ə yaxın oğurluq minik maşını müsadirə olundu. Bunların mütləq əksəriyyəti türklərə məxsus avtomobillər idi.

İki dövlət başçısı arasında şəxsi əlaqələr get-gedə güclənirdi. Hər iki ölkənin daxilində nəzarətində həm silahlı qüvvələr, həm də kapital olan müxalif qüvvələr var idi. Azərbaycan və Gürcüstandakı bu qüvvələrin bir-birləri ilə bağlar qurmasının da qarşısı alındı. Beynəlxalq iqtisadi layihələr isə iki dövləti bir-birinə daha da yaxınlaşdırdı.

Gürcüstanda keçirilən növbəti parlament seçkilərində 6 nəfər türk deputat seçildi. Əslində bu prezident E.Şevardnadzenin «Vətəndaş İttifaqı» siyahısında H.Əli-

yeve sədəqət nümayiş etdirməsi idi. 1996-cı ildə hər iki dövlətdə qarşılıqlı olaraq səfirliklər fəaliyyətə başladı. Borçalıda isə kriminogen vəziyyət sakitliklə əvəzlənmiş, Azərbaycan-Gürcüstan sərhəddində, eləcə də Gürcüstanın içərisindəki yollarda gediş-gəliş üçün təhlükəsiz bir mühit yaranmışdı. Artıq Bakıdan Gürcüstanın türklər yaşayan bütün bölgələrinə, əksər kəndlərə avtobus marşrutları işləyirdi.

Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi diskriminasiya hələ dayanmamış, sadəcə olaraq formasını dəyişmişdi. Borçalıda insanların kompakt həyat tərzini təmin edən iki əsas sahəyə - aqrar sahəyə və təhsilə xroniki hücum başlamışdı. Hal-hazırda Gürcüstanda yaşayan türklərin bu iki ən böyük problemi məhz E.Şevardnadze dövrünün qanunları ilə hüquqi şəkil aldı. Gürcüstandakı türklərə qarşı zorakılığın ortadan qaldırılması, bölgədə sakitliyin bərpa olunması, qarşılıqlı səfirliklərin açılması, Gürcüstan parlamentində 6 türk deputatın əyləşməsinin və arzuolunmaz şəxslərə qarşı eyni mövqe nümayişinin müqabilində Azərbaycan tərəfi çox dərinə getmirdi.

Milli Məclislə Gürcüstan Parlamenti arasında əlaqə üzrə deputat qrupunun Gürcüstana səfərdən sonra Milli Məclisin sədri üçün hesabat hazırlandı. Azərbaycanlı parlamentarlar Gürcüstandakı türklərin vəziyyətinin çox ağır olduğunu təsvir etdikdən sonra aşağıdakı təklifləri irəli sürür və onların həllinin vacibliyini qeyd edirlər: «1.Azərbaycanlıların kompakt yaşadıkları rayonlarda müştərək müəssisələrin yaradılması və fəaliyyəti məqsədəuyğundur. Bu sosial vəziyyəti nisbətən yüngülləşdirirdi. 2.Yanacaqdan korluq çəkən yerli əhali Dmanisi rayonunda yanacaq doldurma məntəqəsinin açılmasını xahiş edir. Bu işdə onlara yardım göstərilməsi məqsədəuyğundur. 3.Rayonlarda azərbaycan dilində qəzetlərin nəşri bərpa olunmalı, onlara maddi-texniki yardım

göstərilməlidir. 4.Məktəblərə ciddi yardım göstərilməli, ilk növbədə dərsliklərin pulsuz paylanması təmin olunmalıdır. 5. Pasport qeydiyyatı problemi aradan qaldırılmalıdır. 6. 1989-1993-cü illərdə öz evlərindən zorla çıxarılmış və ölkədən qovulmuş insanların geriyyə qayıtmaları məsələsi həllini tapmalıdır. 7.Bakı-Tbilisi sərnəşin qatarını Marneuliyə qədər uzatmaq mümkündür və yerli əhalinin xahiş və istəklərindən biri də budur. 31.07.1996» (25). Azərbaycan-Gürcüstan dostluq münasibətlərinin sonrakı mərhələlərində də türklərin əsas problemləri həll olunmamış qalırdı. Hətta, 2000-ci ildə H.Əliyev Gürcüstana rəsmi səfəri zamanı Bakı-Tbilisi-Ceyhanın tariflərindən narazı qalan E.Şevardnazeyə tarif hədiyyə edəndə də, bunun qarşılığı olaraq Gürcüstan tərəfi Borçalı məsələsi ilə bağlı heç bir jest etmədi. Halbu ki, bütün yerli əhali «bu da dostuma hədiyyə olsun» (yəni tarif) deyən H.Əliyevə, E.Şevardnadzenin Borçalı ilə bağlı nə isə cavab verəcəyini gözləyirdi. E.Şevardnadze hakimiyyəti dövründə adları dəyişdirilən kəndlərin əski adlarının bərpası, qovulan əhalinin geri qaytarılması, işdən çıxarılanların işə bərpası, türklərin bərabər hüquq əsasında torpaq verilməsi, təhsil sahəsində problemlərin ortadan qaldırılması məsələlərinə, demək olar ki, toxunulmadı. (Ancaq bəzi rayonlarda cüzi sayda türklər uzaqbaşı müavin, yaxud köməkçi, ikinci şəxs qismində dövlət işlərinə cəlb edilmiş, qovulan bir neçə ailə geri qaytarılmışdı). Bir sözlə, Gürcüstan hakimiyyəti 1994-cü ilə qədər baş verənlərə qayıtmamaq, vəziyyəti sadəcə dondurmaq siyasəti yürüdü.

Heç şübhəsiz, konservləşdirilmiş belə vəziyyət uzun sürə bilməzdi. Hakimiyyət dəyişməsi zamanı problemlər yenidən qabarmalı idi və M.Saakaşvilinin hakimiyyətə gəlməsi ilə köhnə yaraların gözü yenidən açıldı. İnsanlar torpaq, iş istəməyə, kəndlərinin adının bərpa olunmasını,

təhsil üçün normal şərait yaradılmasını tələb etməyə başladılar.

Gürcüstanda milli siyasət və inteqrasiya problemləri

Gürcüstan Avropa Şurasında «Milli Azlıqların Müdafiəsi Haqqında Çərçivə Konvensiyası», «Bölgə Dilləri və Azlıqların Dilləri Haqqında Avropa Xartiyası», eləcə də digər beynəlxalq aktlarda nəzərdə tutulan müddəaların həyata keçirilməsi barədə öz üzərinə öhdəlik götürüb. Lakin neçə illərdir ki, Gürcüstanda «Milli Azlıqlar Haqqında Qanun» qəbul olunmur. Gürcü siyasətçiləri və ziyalıları belə fikirləşirlər ki, bu qanun Cənubi Osetiya və Abxaziya problemləri həll edildikdən sonra qəbul oluna bilər. Onlar bu arqumentə, daha çox Avropa institutları ilə təmaslarda istinad edir və Gürcüstanın düşdüyü vəziyyətə Qərbin anlaşılıqly yanaşmasını istəyirlər. Təbii ki, «Milli Azlıqlar Haqqında Qanun» Qərb standartlarına uyğun olmalıdır. Elə bu səbəbdən də gürcülər qanun qəbul olunana qədər türklərlə bağlı bir sıra problemlərin həllinə nail olmağı planlaşdırır: türklər yaşayan torpaqların əsasən gürcülər tərəfindən özəlləşdirilməsi və sonrakı mərhələdə bunun keçmiş dövrdə yaranan anarxiya və xaosun ayağına yazılması və artıq düzəlməsi qeyri-mümkün olan «tarixi ədalətsizlik» elan edilməsi; təhsil Azərbaycan dilində olan orta ümumtəhsil sisteminin dağıdılması, türklərin yaşadıkları kəndlərdə gürcü dilli tədrisin bərqərar edilməsi (yeni təhsil qanununda 2011-ci ilə qədər müəyyənləşdirilmiş qısa müddət, yeni prosesin sürətləndirilməsi bununla bağlıdır); nəhayət, türklərin sıxışdırılıb ölkədən çıxarılması, onların ancaq savadsız bir qisminin işçi qüvvəsi qismində saxlanması.

Milli azlıqların Gürcüstan cəmiyyətinə inteqrasiyasını nəzərdə tutan bir layihə də işlənilib hazırlanıb (bu sahə ilə məşğul olan nazirlik də yaradılıb). İndi gürcülər bu

layihəni həyata keçirməyə hazırlaşır. «Milli Azlıqlar Haqqında Qanun» qəbul edilmədiyindən bu inteqrasiya layihəsinin inteqrasiya deyil, assimilyasiya barədə sənəd olacağı şübhə doğurmur. Çünki inteqrasiyanın hüquq bazası yoxdur.

Gürcüstanda yaşayan türklərin timsalında inteqrasiya problemlərinin çeşidli istiqamətlərinə nəzərə salaq.

1.Yuxarıda qeyd olunduğu kimi ölkədə hüquq sahəsində ciddi boşluq var. Başqa sözlə, inteqrasiyanın hüquq bazasının olmaması ciddi maneə yaradır. Digər tərəfdən parlamentdə qəbul olunan qanunlar, eləcə də başqa hüquq sənədləri ancaq gürcü dilində dərc olunur. Ölkədə azərbaycan dilində çıxan yeganə «Gürcüstan» qəzetinin tirajı həddən artıq aşağıdır və rayonlarda, kəndlərdə demək olar ki, yayılmır. Əhalinin qanunlarla, dövlət qərarları və digər hüquqi sənədlərlə tanış ola bilməmələri bu sahədə məlumatsızlığa gətirib çıxarır. Son nəticədə isə türklər məlumatsızlıq ucbatından vətəndaş hüquqlarından istifadə edə bilmirlər. Gürcü rəsmilər bunu gürcü dilini bilməməyin acı nəticələri kimi qələmə verir və əhalinin savadsızlıq nəticəsində «cəzalandığını» iddia edirlər. Belə vəziyyətdən, həm də orta ümumtəhsil məktəblərində tədrisin gürcü dilində aparılmasını əsaslandırmaq üçün sui-istifadə edilir. Lakin heç bir türk gürcü dilini bilməsə belə, maarifləndirmə işi aparmaq, ilk növbədə dövlətin borcudur. Özü də «Milli Azlıqların Müdafiəsi Haqqında Çərçivə Konvensiyası»nın müddəalarına uyğun olaraq hər azlığın öz dilində. Bu məsələdə isə gürcü dilini bilməmək sadəcə bəhanədir. Çünki Gürcüstanda elə bir türk kəndi yoxdur ki, orada ən azı 2-3 nəfər gürcü dilini orta və yaxşı səviyyədə bilməmiş olsun. Əsas problem zəruri sənədləri insanlara çatdıran KİV-lərin olmamasıdır. Deməli hüquqi məlumatsızlıq sünii şəkildə və məqsəd-

yönlü yaradılır. Sonra vəziyyətdən türklərə qarşı məharətlə istifadə edilir.

2. Təhsil sahəsindəki problemlər. Təhsil Azərbaycan dilində olan məktəblərdə gürcü dili həftədə bir saat tədris olunur. Deməli gürcü dilini dövlət özü pis öyrədir. Türklər özləri təklif edirlər ki, gürcü dili həftənin bütün günlərində bir saat tədris olunsun, əlavə kurslar açılsın, əhalinin qarışıq yaşadığı məntəqələrdə bir neçə dilli məktəblər yaradılsın və s. Amma rəsmilər başqa variant fikirləşir: tədris türk dilində olan məktəblərdə, tədrisin gürcü dilində aparılması. Bu açıq-aşkar assimilyasiya, yaxud da diskriminasiya, yəni ölkəni tərk et deməkdir.

3. Siyasi sahədəki problemlər. Türklər Gürcüstandakı siyasi proseslərdən xeyli kənarda qalmış kimi görünürlər. Bunun əsas səbəbi Gürcüstan siyasi mühitinin türklərə yuxarıdan aşağı baxması, aşağılayıcı münasibət bəsləməsidir. Digər tərəfdən türklərin yaratdıqları təşkilatlar, birliklər, media nümunələri sıxışdırılır, dövlət tərəfindən rəsmi qeydiyyatla alınmır, onların fəaliyyəti üçün imkanlar yaradılmır. İnsan haqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan yerli QHT-lər türkləri, ümumiyyətlə unudub. Onların haqlarının tapdanmasına biganə, hətta bəzən təbii bir hal kimi yanaşılır. Beynəlxalq tədbirlərə türklərin yaratdıqları təşkilatlar dəvət edilmir. Borçalı probleminin dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb edəcəyindən ehtiyatlanaraq izolyasiya siyasəti aparılır. Siyasi cəhətdən aktiv insanlar dərhal separatçı damğası və başqa uydurma ittihamlarla həbs olunur. Bir sözlə türklərin siyasi aktivliyi sünii şəkildə tormozlanır. Türklərin Gürcüstan parlamentindəki təmsilçilik səviyyəsini rəsmi Tiflis müəyyənləşdirir. İndiki parlamentdə onlar 3 deputat yeri tutur. M.Saakaşvili deyir: əsas kəmiyyət deyil, keyfiyyətdir. «Gürcüstan Mənim Vətənimdir» təşkilatının liderinin isə məsələyə münasibəti fərqlidir: «Azərbaycanlılar arasında 350 min səsvermə

hüququ olan seçici var. Bu qədər seçici isə 20-22 deputatın seçilməsi üçün səs deməkdir» (26).

Digər bir problem də soydaşlarımızın dövlət idarə və müəssisələrindən kənarlaşdırılmasıdır. Bütün dövlət idarələrində gürcülər çalışır. Bir arayış, doğum və niğah haqqında şəhadətnamə almaq üçün idarələr aylarla insanları süründürür, yaxud da onlar gürcü «araçılardan» istifadə etməyə məcbur olur. Dmanisi və Bolnisi rayonlarında bu sahədə vəziyyət daha ağırdır. Gürcü dilində müraciət etməyənlər açıq təhqir və hədələrlə qarşılaşır. Belə vəziyyət nəinki inteqrasiyanı tormozlayır, hətta insanlarda Gürcüstanda yaşamağın perspektivinə inamı sarsıdır. «Milli Azlıqların Müdafiəsi Haqqında Çərçivə Konvensiyasında» isə deyilir: «Milli azlıqlara mənsub şəxslərin xeyli sayda, yaxud ənənəvi olaraq yaşadıkları bölgələrdə bu haqda həmin şəxslər xahiş etdikdə və belə xahişlər real tələbata uyğun olduqda tərəflər onlarla inzibati hakimiyyət orqanları arasındakı münasibətlərdə azlıqların dilindən istifadəyə imkan verən şəraiti mümkün dərəcədə təmin etməyə çalışacaqlar. Maddə 10, bənd 2» (38). Onu da qeyd edək ki, Gürcüstanda azərbaycanlıların dili milli azlıq dili statusunda deyil, bölgə-əyalət dili statusundadır.

4.Aqrar sahədəki problemlər. Borçalıdakı münbit torpaqlar 49 il müddətinə Tiflis və Rustavi şəhər sakinləri olan gürcü sahibkarlara icarəyə verildi. Onlar da öz növbələrində həmin torpaqları yerli sakinlərə subarendaya verir. Tiflis və Rustavidə 25 mindən artıq türk yaşamasına baxmayaraq onlara da torpaq verilmədi. Torpaq haqqında yeni qanuna görə həmin icra torpaqları, ilk növbədə icarədarlara satılacaq. Deməli, türklərin əkib-becərdikləri torpaqların təxminən 70%-nin gürcülər tərəfindən mənimsənilməsinə hüquqi imkan yaradılıb. Aqrar məsələyə az-çox obyektiv yanaşmağa çalışsan bir gürcü

müəllifinin fikirləri maraqlıdır: «Torpaq islahatlarının başlanğıc mərhələsində azərbaycanlılar dövlət dilini bilmədiklərinə görə zəruri məlumatları ala bilmədilər. Bundan ayrı-ayrı şəxslər və firmalar sui-istifadə edərək qüvvədə olan qanunlar əsasında onlarla hektar münbit torpaqları şəxsi mülkiyyətlərinə çevirdilər. Sonra isə iri icarədarlar həmin torpaqları yerli əhaliyə subrenda kimi icarəyə verməyə başladı. İnqilabdan sonra isə əhali bu məsələnin ədalətli həllini tələb edir. Hakimiyyət də məsələnin həllini vədd etmişdi. Ancaq bir çox azərbaycanlı hesab edir ki, vədlər yerinə yetirilməyib və Kvemo-Kartli torpaqlarının böyük hissəsi gürcülərə icarəyə verilib, cüzi və əhəmiyyətsiz bir hissə isə azərbaycanlılar arasında bölünüb. Ona görə də azərbaycanlılar düşünürlər ki, onlara «ikinci növ» vətəndaş kimi münasibət göstərilir. Bu azərbaycanlılarda haqlı narazılıq yaradır və onların müasir gürcü cəmiyyətinə inteqrasiyasına mane olur» (27).

5. Sosial-psixoloji problemlər. Türklərə qarşı 1989-cu ildən başlanan diskriminasiya siyasəti, qanunsuzluqlar, ədalətsizliklər, günahsız həbslər, çoxsaylı insan qətləri və cinayətkarların cəzalandırılmaması əhalinin hakimiyyətə münasibətini xeyli dəyişib. Ortada bir inamsızlıq var ki, bu da psixoloji cəhətdən inteqrasiyaya mane olan başlıca amillərdəndir.

Q A Y N A Q C A

1. Qruzinskaya Sovetskaya Ensiklopediya. Tbilisi 1981
2. «Rezonansi» qəzeti. 1 avqust, 2005-ci il
3. «Sabah» qəzeti, 10-16 sentyabr 2005-ci il
4. İbrahimli X. Deyişən Avrasiyada Kafkaslar. Ankara 2001
5. «Kavkaz» jurnalı, № 2, 1997-ci il
6. «Sovetskaya Rossiya» qəzeti, 28 noyabr 1990-cı il
7. «Sovet Gürcüstanı» qəzeti, 24 avqust 1992-ci il
8. «Sabah» qəzeti, 28 avqust-10 sentyabr 1992-ci il
9. «Gürcüstan» qəzeti, 20 iyul 1991-ci il
10. Şamioğlu Ş. Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər. Bakı 1997
11. Yenə orada
12. Yenə orada
13. «Yurddaş» qəzeti, 23 iyun 1993-cü il
14. «Gürcüstan» qəzeti, 28 sentyabr 1991-ci il
15. «Sabah» qəzeti, 23 yanvar-10 fevral 1993-cü il
16. Şamioğlu Ş. Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər. Bakı 1997
17. «Gürcüstan» qəzeti, 9 fevral 1993-cü il
18. «Sabah» qəzeti, 11-18 sentyabr 1998-ci il
19. Şamioğlu Ş. Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər. Bakı 1997
20. «Sabah» qəzeti, 28 avqust-10 sentyabr 1992-ci il
21. Комахиа М. «Азербайджанчы Грузии: проблемы гражданской интеграции». Централнайна Азия и Кавказ, №5 (35) 2004
22. Yenə orada
23. «Sabah» qəzeti, 7-20 noyabr 1992-ci il
24. Şamioğlu Ş. Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər. Bakı 1997

25. Azərbaycan respublikasının Milli Məclisin sədrinə hesabat
26. «Borçalının səsi» qəzeti, 26 noyabr-2 dekabr 2005-ci il
27. Verdoşvili M. Naselenie Kvemo-Kartli trebuet zemel. Dilis qazeti, 23 mart 2004

AQRAR SAHƏDƏKİ PROBLEMLƏR

Gürcüstanda türklərin yaşadığı ərazilər öz münbitliyi, torpaqlar məhsuldarlığı ilə seçilir. Bu səbəbdən onlar əsasən kənd təsərrüfatı – heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olur. Bəzi rayonlarda ildə iki dəfə məhsul götürülür. 1970-80-ci illərdə Gürcüstan kənd təsərrüfatı məhsulu tədarükünün 38%-i türklər yaşayan rayonların payına düşürdü. Bu faktın təsdiqi üçün Gürcüstan SSR rayonları üzrə əsas heyvandarlıq məhsullarının dövlət tədarükü haqqında Gürcüstan Sovet Ensiklopediyasında (1) dərc olunan statistikaya nəzər salmaq kifayət edir:

<i>Rayonlar</i>	<i>kəsilmiş mal-qara un(sen.).</i>	<i>toyuq</i>	<i>süd və süd məhs. ton.</i>	<i>yumurta (min ədəd)</i>
Qardabani	12559	16008	86500	3370
Abx. ASSR	11256	779	74157	—
Adj. ASSR	3744	8562	—	—

Göründüyü kimi türklərin yaşadığı bir rayon bütövlükdə Abxaziya və Acarıstandan çox məhsul tədarük etmişdir. Sözügedən tədarük sferasında fərq çox böyük olduğundan Gürcüstanın başqa hər-hansı bir rayonu ilə statistik müqayisə aparmaq, ümumiyyətlə qeyri-mümkündür. Bostan bitkiləri və tərəvəzçilik tədarükü sahəsində də vəziyyət təxminən eyni olub.

Bu realıq onu deyir ki, türklərin torpağa bağlılığı çox möhkəmdir və onların kompakt həyat tərzində aqrar faktor əhəmiyyətli yer tutur. Ona görə də gürcü siyasətçiləri türkləri sıxışdırmaq üçün, ilk növbədə əhalini torpaqdan məhrum etmək barədə fikirləşir. 1989-cu ildən başlanan diskriminasion aqrar siyasətin başlıca səbəblərindən biri də məhz budur.

1990-cı illərdə Gürcüstan Nazirlər Kabinetinin ölkədəki kolxoz, sovxoz və kənd təsərrüfatı təyinatlı müəssisələrin özəlləşdirilməsi ilə bağlı bir-neçə sənədi qüvvəyə mindi (Gürcüstan Dövlət Şurasının 21 oktyabr, 1992-ci il dekreti; Gürcüstan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 yanvar, 1993-cü il 39№-lı qərarı; Gürcüstan dövləti başçısının 30 dekabr, 1994-cü il 249№-li; 16 fevral, 1996-cı il 166№-li fərmanları). Həmin sənədlərdə torpaq mülkiyyətinin dövlət və özəl forması nəzərdə tutulur, torpağın özəlləşdirilməsinin üç kateqoriyası müəyyənləşdirilirdi.

Birinci kateqoriyada kənd adamları üçün həyətyanı sahə (0,15 ha), ikinci kateqoriyada fermer təsərrüfatı üçün (0,13 ha), üçüncü kateqoriyada isə şəhər əhalisi üçün (0,16 ha) torpaq sahələrinin ayrılması nəzərdə tutulurdu. Bu qərarlardan irəli gələn tələblər Gürcüstanın digər regionlarına tətbiq edilsə də 1996-cı ilə qədər Borçalıda yaşayan türklərə aid edilməmişdir.

21 oktyabr 1992-ci ildə Dövlət Şurasının sədri E.Şevardnadze Gürcüstanda «Torpaq islahatlarının həyata keçirilməsi, sovxoz, kolxoz və başqa kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yenidən təşkili» barədə Dekret imzaladı. Sənədin 5-ci bəndində torpaqdan istifadə edənlərin hüquqları açıq ifadəsini tapırdı: «Sovxoz, kolxoz və başqa kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, xüsusi, kollektiv işgüzar və başqa formalarda, 1 dekabr 1992-ci ilə qədər müddətsiz olaraq (əbədi) ondan istifadə edənlərin ixtiyarına verilməsi barədə qərar qəbul olunsun. Yerli özünüidare orqanları vətəndaşları, torpaqdan istifadə edənləri torpaqdan istifadə hüququnu əks etdirən uyğun şəhadətnamə, sənədlərlə təmin etsin» (2). Lakin Gürcüstandakı vətəndaş müharibəsi, siyasi təlatümlər bu Dekretdə nəzərdə tutulan müddəaların həyata keçirilməsinə imkan vermədi. Nisbi siyasi sabitliyin yarandığı mərhələdə torpaq islahatı məsələsi yenidən aktuallaşdı. Ölkə siyasilərinin bir qismi

bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında torpaq islahatlarının aparılmasını məqsədəuyğun hesab edərək, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin bərqərar olunmasını düzgün sayır, digər qism – mühafizəkarlar isə etnik arqumenti əsas götürərək, milli azlıqların sərhəd boyu ərazilərdə yerləşdiyi çoxmillətli Gürcüstanda torpaqların özəlləşdirilməsini dövlətin bütövlüyü üçün ciddi təhlükə hesab edirdilər.

Bu müzakirələrin nəticəsində mühafizəkarların mövqeyi qalib gəldi. 16 fevral 1996-ı il tarixində «Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaq üzərində mülkiyyət haqqında Gürcüstan qanunu» qəbul edildi (3). Bu qanuna əsasən ölkə vətəndaşlarının öz həyətyanı sahələri üzərində mülkiyyət hüququ tanındı. Az sonra – 22 mart 1996-cı il tarixində «Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpağın icarəyə verilməsi haqqında Gürcüstan qanunu» qəbul edildi və bu qanunla 1992-ci il Dekretində sovxoz, kolxoz və başqa kənd təsərrüfatı müəssisələrinin özəlləşdirilməsi barədə təsbit olunmuş müddəalar əhəmiyyətini itirdi, əvəzində uzunmüddətli icarəyə verilmə qaydası qüvvəyə mindi. Qanunla torpaqların icarəyə verilməsi işi sakrebulolara (bələdiyyələrə) həvalə edilsə də, gerçəklikdə icarəyə vermə prosesi yerli icra hakimiyyətlərinin nəzarəti altında həyata keçirilirdi.

Diskriminasiyaya, etnik ayrı seçkiliyə rəvac verən ən mürtəce qərar isə «Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlarda islahat aparılması haqqında» Gürcüstan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 yanvar, 1993-cü il 39№-lı qərarı idi. Qərar kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların icarəyə verilməsini, Gürcüstanın şəhər əhalisinin kənd yerlərində torpaq payı ilə təmin edilməsini nəzərdə tuturdu. Sənədə əsasən ölkənin 68 rayonunda şəhər əhalisinə paylanan torpaq sahəsi Borçalıda (Kvemo-Kartli) türklər yaşayan 4 rayonda ayrılmış torpaq sahəsindən dəfələrlə azdır. Belə ki, Tiflis və Rustavi şəhər əhaliisi üçün təkəcə Marneuli

rayonundan 5870 hektar torpaq sahəsi ayrılmışdır. Bu qərarla Borçalıda (Kvemo-Kartlidə) 33 000 gürcü ailəsinin torpaq sahibi olması planlaşdırılmışdır. Qərarın 4-cü bəndində deyilir: «Respublikasının şəhər əhalisi üçün məşğulluq və əhalinin ərzaqla təminatını yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə respublika əhəmiyyətli şəhər və rayon mərkəzində yaşayanlar üçün ayrılmış torpaq sahələrinin həcmi əlavələrə uyğun şəkildə müəyyənləşdirilsin.

Şəhər və rayon mərkəzlərində yaşayan, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçısı olmaq arzusunda olan şəxslərin torpaq sahəsi götürməsi üçün sonrakı qaydalar müəyyən edilsin:

-Gürcüstan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 10 mart 1992-ci il 290 №-li qərarının 6-cı bəndinin üçüncü və dördüncü abzasında deyildiyi kimi, əgər həmin şəxslər şəhərdən qeydiyyatdan çıxıb rayona köçəcəklərsə, habelə həmin bəndin beşinci abzasında nəzərdə tutulan normaya müvafiq olaraq torpaq ala bilərlər;

-Gürcüstan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin icazəsi ilə rayonlardan ailəsi ilə birgə daimi yaşayış yerinə gedənlərin xeyrinə torpaq sahələri verilməsi hüququ Gürcüstan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 10 mart 1992-ci il 290 №-li qərarında nəzərdə tutulan normalara müvafiq həyata keçirilir.

Tbilisi, Kutaisi, Rustavi şəhərlərinin, habelə rayon mərkəzi özünüidarəetmə orqanları qərarın bu bəndində nəzərdə tutulan torpaq almaq arzusunda olan vətəndaşların siyahısını tutur və onların arzusuna uyğun olaraq, müvafiq rayon yerli idarəetmə orqanlarına müraciət edirlər» (4). Qeyd edək ki, Borçalı ərazisindən torpaq alan şəhər sakinlərindən bir nəfər olsa belə pasport qeydiyyatını dəyişməmişdir. Digər tərəfdən qərarda deyildiyi kimi «əhalinin ərzaqla təminatını yaxşılaşdırmaq məqsədi» sadəci olaraq gözdən pərdə asmağa xidmət

edən bir tezis idi. Çünki şəhər əhalisinə verilən torpaqlar ya, ümumiyyətlə əkilib-becərilir, yaxud yenə də türklər tərəfindən əkilib-becərilirdi.

Aşağıdakı cədvəldə etnik ayrışikliyin və yerli əhalini sıxışdıran aqrar siyasətin rəqəmlərdə konkret ifadəsi öz əksini tapır (türklər yaşayan rayonlar seçmə şirflə seçilmişdir).

Gürcüstan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 yanvar 1993-cü il № 39 qərarına görə Respublika şəhərləri və rayon mərkəzində yaşayan əhali üçün ayrılmış sahələr

Muxtar respublika, bölgə və rayonlar	Ayrılan ümumi torpaq sahələri	Bunlardan	
		Rayon mərkəzlərində və qəsəbələrdə yaşayanlar	Şəhərdə yaşayanlar
1	2	3	4
Abxaziya Muxtar Respublikası	4230	3240	990
Acaristan Muxtar Respublikası	1510	1215	295
Tkibuli şəhər bölgəsi	525	400	125
Sxaltuba şəhər bölgəsi	1370	300	1070
Çiatura şəhər bölgəsi	350	270	80
Abaşa rayonu	460	120	340
Ambrolauri rayonu	110	50	60
Adigün rayonu	710	145	565
Aspindza rayonu	80	55	25
Axalqori rayonu	620	170	450
Axalsix rayonu	890	40	850
Axmeta rayonu	570	400	170
Bağdat rayonu	1370	500	870
Bolnisi rayonu	4020	170	3850
Borjomi rayonu	460	260	200
Qardabani rayonu	6590	90	6500
Qori rayonu	2950	900	1950
Gürcüani rayonu	2570	750	1900
Dedoplis-Çkaro ray.	1390	600	790
Dmanisi rayonu	400	170	230

Dušet rayonu	1780	330	1450
Vani rayonu	870	500	300
Zestafon rayonu	1100	350	750
Zuqudidi rayonu	3500	2000	1500
Telavi rayonu	2430	1100	1330
Terjola rayonu	590	220	370
Tetri-Çkaro rayonu	1160	130	1530
Tianeti rayonu	1465	750	715
Kaspi rayonu	2230	500	1730
Laqodexi rayonu	520	200	320
Lançxuti rayonu	1300	800	500
Lantexi rayonu	70	50	20
Marneuli rayonu	5870	120	5750
Martvili rayonu	670	200	470
Mesti rayonu	205	150	55
Msxeta rayonu	850	820	30
Ninosminda rayonu	960	20	940
Oni rayonu	280	30	250
Ozurget rayonu	1590	590	1000
Saqareco rayonu	2230	500	1730
Samtredi rayonu	2675	1900	775
Saçxeri rayonu	500	250	250
Senak rayonu	2340	1200	1140
Siqnax rayonu	2080	130	1950
Karelii rayonu	1060	600	460
Kazbek rayonu	120	100	20
Kvareli rayonu	1130	600	530
Çoxatauri rayonu	540	300	240
Çxorodjo rayonu	580	250	330
Tsakeri rayonu	490	130	360
Zalqa rayonu	1030	50	980
Camicixi rayonu	730	500	230
Xaraqul rayonu	490	180	310
Xaşuri rayonu	1900	1000	900
Xobi rayonu	2190	300	1890
Xoni rayonu	1170	350	820
Cəmi:	80820	27315	53505

**Gürcüstan Respublikası Nazirlər Kabineti işlər
idarəsinin müdiri Q. Beridze**

Türklərin yaşadıkları kəndlərin torpaqlarından Tiflis, Rustavi və Kutaisi şəhərlərinin əhalisinə pay torpaqlarının və bağ sahələrinin verilməsi təkəcə əhalinin torpaq almaq hüququnun pozulması deyil. Belə siyasət, eyni zamanda onsuz da demoqrafik baxımdan sıxlığı ilə seçilən bölgədə vəziyyətin daha da gərginləşdirilməsi, əsəbi mühitin, münaqişə situasiyasının yaradılmasıdır.

Gürcüstan Azərbaycan Respublikası ilə beynəlxalq iqtisadi layihələrdə birgə iştiraka maraqlı və «mehriban qonşuluq» prinsiplərinə əməl etməli olduğundan soydaşlarımızla bağlı yürütdüyü siyasətinə zahirən düzəlişlər etsə də, torpağın özəlləşdirilməsiylə bağlı milli ayrı-seçkilik prinsiplərinə həmişə sadıq qalmışdır. Bu 22 mart 1996-cı il «Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaq haqqında» parlament qərarında, 28 iyul 1996-cı il «Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpağın icarəyə verilməsi haqqında» Gürcüstan qanununda da özünü açıq büruzə verir. 22 mart 1996-cı il «Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaq haqqında» Gürcüstan parlamentinin qərarının 7-ci bəndində deyilir: «Sərhədyanı, sahilyanı zolaqda və sərhədyanı zonada kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlardan istifadə rejimi xüsusi qərarla müəyyən edilir» (5). İctimaiyyətdən gizli saxlanan həmin qərara görə Gürcüstanın qonşu dövlətlərlə sərhəddindən 21 km. aralı ərazidə özəlləşdirilmə aparıla bilər. Bu qərar məhz türkləri özələşdirmədən məhrum etmək üçün düşünüldü. Çünki Borçalı bütövlükdə bir tərəfdən Gürcüstan - Azərbaycan, digər tərəfdən isə Gürcüstan - Ermənistan sərhəddi boyu dar bir zolaq kimi Türkiyə sərhədlərinə qədər uzanıb gedir, bir çox yerlərdə isə ərazinin Ermənistan sərhəddindən sonrakı eni heç 21 km. deyil. Bu qərara görə sərhəd zolağında yerləşdiyindən türklərin yaşadıkları əksər kəndlərdə özələşdirmə aparılmır və həmin ərazilər dövlət mülkiyyəti hesab olunur. Oradakı sovxoz və kolxozların adı dəyişdirilərək

aqrofirmalar kimi Gürcüstan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə, Müdafiə Nazirliyinə və digər təşkilatların tabeçiliyinə verilir. Həyatyanı torpaq sahələrinin verilməsində də Gürcüstanın digər regionları ilə müqaisədə soydaşlarımızımıza ikili standartlar tətbiq olunur. Qanunda Gürcüstan əhalisinə 0,25 ha həyatyanı torpaq sahəsinin verilməsi nəzərdə tutulsa da, bu rəqəm əslində gürcülər üçün nəzərdə tutulandan qat-qat çoxdur. Türklərə isə 0,15 ha torpaq sahəsi verilməsi qərarlaşdırılmışdır. Misal üçün, Marneuli rayonunun türklər yaşayan kəndlərinə 0,15 ha normativ, gürcü və ermənilər yaşayan kəndlərə 0,25 ha normativ nəzərdə tutulmuşdur. Faktiki olaraq Azərbaycan kəndlərində ən yuxarı göstərici 0,2 – 0,24 ha. Arasındadırsa, bu rəqəm gürcülərin yaşadığı Sereteli kənd məclisində 0,41 ha, Tamarisi kənd məclisində 0,41 ha, Serakvi kənd məclisində 0,49 ha. təşkil edir. Həyatyanı torpaq sahəsi almaqda ən aşağı göstərici Kəpənəkçi (0,2 ha), Qullar (0,2 ha), Qaçaqan (0,2 ha) kənd (türklər yaşayan kəndlərdir) məclisləri olub. Eyni mənzərə Bolnisi, Dmanisi, Qardabani və digər rayonlarda yaşayan türk kəndlilərinə də xasdır. Misal üçün, Qardabani rayonunun Sərtiçala kənd məclisində 1953-cü ildə bura müxtəlif bölgələrdən köçürülmüş gürcü ailələrinə ikiqat torpaq sahəsi verildiyi halda, özəlləşmədən sonra onlara 0,40 ha. əlavə torpaq sahələri ayrılıb. Eyni kənd məclisində yaşayan türklərə isə həyatyanı sahələri də daxil olmaqla 0,15 ha. torpaq verilib. Türklərə ayrılan bu torpaq paylarının müəyyən hissəsi becərilmək üçün nəzərdə tutulmayan çay kənarındakı qeyri – məhsuldar torpaqlardır.

İkili standart torpaqların icarəyə (49 il müddətinə) verilməsində də özünü göstərmişdir. Hər bir türk kəndində bir-iki nəfərə icarəyə torpaq verməklə onlar ələ alınmış, öz hüquqlarını tələb edənlərə yararsız torpaqlar paylanmış, qalan torpaq sahələri isə kənardan gəlme

gürcülərə verilmişdir. Nəticədə türklər gəlmə icarədarlardan icarə torpaq götürməyə məcbur edilmişlər. Mərkəzi hökumət məsuliyyəti öz üzərindən atmaq məqsədi ilə torpaqların icarə vermə səlahiyyətini gizli təlimatlarla rayon məclisi sədrlərinə verib. Ona görə də bu proses çoxlu sayda qanun pozuntusu, rüşvət, qohumluq, tanışlıq, ziddiyətli məqamların müşayiəti ilə həyata keçirilib. Regionda kənardangəlmə icarədarların sayı, onların torpaq sahəsinin ölçüsü gürcü hakimiyyəti tərəfindən dövlət sirri kimi mühafizə olunduğuna görə, bu barədə əldə səhih məlumat azdır. Həmçinin türklərin yaşadığı regionda Gürcüstan patriarxlığına, Müqəddəs İlya cəmiyyətinə, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə, Müdafiə Nazirliyinə, Atçılıq Klubuna və digər idarə və təşkilatlara məxsus yüz hektarlarla torpaq sahələri var. Qeyri-rəsmi məlumata görə, Qardabani rayonu Təhlə kəndinə məxsus 100 ha. torpaq sahəsi Gürcüstan patriarxlığına verilmişdir.

7 may 1992-ci ildə Dövlət Şurası tərəfindən qəbul edilən «Gürcüstan Respublikası sərhəd zolağının formalaşdırılması və kompleks problemlərin həlli fəaliyyəti haqqında» 10 №-li qərarla, Gürcüstan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 31 oktyabr 16 №-li fərmanı ilə qismən dəyişikliklər edilmişdir. Həmin fərmana əsasən Dmanisi rayonunun Yırğançay ictimai heyvandarlıq təsərrüfatı, Hamamlı ictimai südçülük-heyvandarlıq təsərrüfatı, Marneuli rayonunun Təkəli ictimai tərəvəzçilik təsərrüfatı, Qaçaqan tərəvəzçilik təsərrüfatı, Sadaxlı meyvə-tərəvəzçilik təsərrüfatı, Tamarisi konserv zavodu, Qardabani rayonunun Nəzərli ictimai tərəvəzçilik südçülük təsərrüfatı (hamısı türklərin yaşadıkları məntəqələrdir) Gürcüstan Müdafiə Nazirliyinin tabeçiliyinə keçirilir və bu təsərrüfatlar sərfəli şərtlər daxilində müqavilə əsasında icarəyə verilir. Bu icarənin çoxpilləli mürəkkəb formasının yaranmasına gətirib çıxarır. Belə ki, dövlət gürcü icarədarla

müqavilə bağlayır, həmin icarədarsa öz növbəsində alacağı pul müqabilində ərazini müqavilə bağlamadan azərbaycanlıya icarəyə verir. Bu isə öz növbəsində gürcü icarədarla azərbaycanlı subarendator arasında sonradan yaranan mübahisəli məqamların məhkəmə vasitəsi ilə həllini mümkünsüz edir. Həmçinin mübahisəli məsələlər məhkəmələrə çıxarıldığı təqdirdə belə hakimlər bir qayda olaraq hüquqi boşluqdan yararlanaraq, etnik prinsipləri əsas götürüb məsələni gürcü icarədarların xeyrinə həll edir. Bütün bunlar türkləri icarə torpaqlarından istifadə etmək haqqında qanundan yararlanmaqdan məhrum edir, əhalidə narazılığı gücləndirir və lokal münaqişələrin törəməsinə zəmin yaradır.

Gürcüstan hakimiyyətinin türklərin yaşadığı bölgədəki torpaq siyasəti əhalinin doğma yurdlarını tərk etməsinə yönəlik bir siyasətdir, vətəndaş cəmiyyəti qurmaq haqqında konstitusiyada təsbit edilmiş təməl prinsipə ziddir. M.Saakaşvili hakimiyyəti də Z.Qamsaxurdiyanın və E.Şevardnadzenin torpaq islahatı ilə bağlı siyasətini dəyişmək istəmir.

M.Saakaşvili hakimiyyətə gəldikdən sonra torpaq problemləri daha kəskin şəkildə gündəmə gəldi və ölüm hadisələri ilə nəticələnən lokal toqquşmalar, haqlı narazılıqları ifadə edən çoxsaylı kütləvi aksiyalar başlandı. Bu toqquşmalar nəticəsində ölənlər türklərdir və onlar icarədar gürcülər tərəfindən qətlə yetirilir. Lakin cinayətkarlar məlum olsa da hüquq-mühafizə orqanları heç bir tədbir görmür, qatillər isə azadlıqda gəzir.

Gürcüstanda yaşanan aqrar böhran Azərbaycanda yaşayan gürcüstanlı azərbaycanlıları da ciddi narahat edir. Bakıda fəaliyyət göstərən «Körpü» Azərbaycan-Gürcüstan Dostluq Əlaqələri Cəmiyyəti 10 dekabr 2004-cü il tarixində keçirdiyi dəyirmi masada Mixail Saakaşvilinin ünvanına müraciət qəbul etdi. Bu müraciətdə deyilirdi:

«Gürcüstan azərbaycanlılarının torpaqla təmin olunması üçün mövcud qanunvericilikdə onların maraqlarına uyğun dəyişikliklər edilməlidir» (6).

Gürcüstanda yaşayan türklərin problemləri, Azərbaycanın AŞPA-dakı nümayəndə heyəti tərəfindən də 2005-ci ilin yay sessiyasında Avropa siyasi mühitinin diqqətinə çatdırıldı. Deputat R.Hüseynovun «Gürcüstanda kompakt yaşayan azərbaycanlıların ictimai-siyasi həyatında yerli və sosial problemlər» mövzusunda etdiyi çıxışda aqrar problemlərə xüsusi diqqət yetirilir: «Gürcüstan azərbaycanlılarının böyük əksəriyyəti kənd rayonlarında yaşayır və tarixən onların əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı olmuşdur. Lakin bu gün həmin insanların üzlədikləri ən ağır problem də torpaqla əlaqədardır. Gürcüstanın gürcü və azərbaycanlı vətəndaşlarının dövlətdən torpaq almaq imkanları qeyri-bərabərdir və torpaq bölgüsü zamanı ortaya çıxan subyektiv maneələr bir kənara qoyulsa belə, qəbul olunan qanunlar da ölkənin bərabərhüquqlu vətəndaşları sayılan azərbaycanlıların torpaq mülkiyyətçisinə çevrilməsində ciddi məhdudiyətlər yaradır» (7).

«Dövlət mülkiyyətində olan kənd təsərrüfatı əhəmiyyətli torpaqların özəlləşdirilməsi haqqında» yeni qanun (2005-ci il) qəbul edildikdən sonra da aqrar sahədə heç bir dəyişmə baş vermədi. Azərbaycanın Gürcüstandakı səfiri Ramiz Həsənov yeni qəbul olunmuş qanuna münasibətini belə açıqlayır: «Yeni qəbul olunmuş bu qanun əvvəlki ədalətsizliyi daha da qanuniləşdirdi. Yeni qanunda nəzərdə tutulub ki, bu gün kimin icarədə torpağı varsa, o torpağı almağa, ilk növbədə onun hüququ var. Yox əgər icarədarın torpağı almağa imkanı yoxdursa, o zaman həmin torpağı hərraca çıxaracaqlar» (8). Torpaqları icarəyə götürən və a türklərə onu ancaq sənədsiz subarendeya verən isə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi

əsasən gürcülərdir. Deməli yeni qanun da özəlləşdirmənin gürcülərin xeyrinə aparılmasına təminat yaradır və ayrışdırma siyasətini daha da möhkəmləndirir.

Maraqlı burasıdır ki, Gürcüstan mətbuatı heç bir əsas olmadan yeni qanunun müddəaları ilə bağlı hay-küy salır, «Azərbaycan banklarında bank hesablarının açıldığını, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılara gürcü torpaqlarını məqsədyönlü şəkildə almaq üçün müddətsiz və faizsiz kredit verildiyini» (9) idda edərək, onsuz da etnik ayrı seçkiliyi hədəf götürən rəsmi Tiflisdən ictimai narazılıq görüntüsü yaratmağa çalışır. «Rezonansi» qəzetində dərc olunan bir yazıda «Dövlət mülkiyyətində olan kənd təsərrüfatı əhəmiyyətli torpaqların özəlləşdirilməsi haqqında» qanunun qəbul olunmasından və iqtisadiyyat nazirliyinin torpaqların satışına başlamasından «narahatlıq» ifadə olunur. Qeyd edilir ki, gürcü torpaqlarını sərhədyanı kəndlərdə yaşayan türklər artıq almağa başlayıb. Kasıb gürcü kəndlisinin isə torpaq almağa maddi imkanı yoxdur. Türklərə Azərbaycandan maddi dəstəyin olmasını və «onların artım sürətini nəzərə alsaq deyə bilərik ki, biz yaxın illərdə buradakı torpaqlarımızı da itirə bilərik» (10). Torpaq məsələsində gürcü ictimaiyyəti, mətbuatı və hakimiyyəti sanki bir mərkəzdən idarə olunmuş kimi sinxron fəaliyyət göstərir. Ötən ilin payızında Marneuli rayonunun Dəmyə Gorarxı kənd sakinləri torpaq problemi ilə bağlı Tbilisi Dövlət Dəftərxanasının qarşısında etiraz aksiyası keçirəndə prezidentin Borçalı (Kvemo-Kartli) üzrə müşaviri Zurab Melikişvili və Marneuli rayon icra başçısı aksiyaçılara sadəcə olaraq məhkəməyə müraciət etməyi tövsiyyə etmişlər. Son on ildə isə Gürcüstan məhkəmələrində türklərin xeyrinə mübahisənin həll olunduğu bircə məhkəmə qərarı belə yoxdur. Gürcüstan mətbuatında gedən belə çoxsaylı yazılar, «ictimai etirazlar» həm də Azərbaycan

hakimiyyətinə dolayı təzyiq üsuludur. E.Şevardnadze dövründə də Gürcüstan hakimiyyəti Azərbaycan hakimiyyətini inandırmağa çalışırdı ki, hər şey elə də asan deyil. Problemləri tədricən həll etmək üçün zaman lazımdır. Çünki ciddi daxili etirazla qarşılaşır və siyasi proseslərdə çətin vəziyyətə düşürük. Vəziyyət bu gün də dünənki kimi qalmaqda davam edir. Onu da təəssüf hissi ilə qeyd edək ki, gürcü mətbuatının iddia etdiyi kimi Azərbaycan banklarında heç bir bank hesabı açılmayıb və bu barədə hansısa bir düşüncənin olduğu belə söhbət mövzusu deyil.

Belə aqrar siyasət kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü sahəsində çox ciddi problemlərin yaranmasına gətirib çıxarıb. Lakin məhsul qıtlığının yaranması, Tiflis, Rustavi bazarlarında qiymətlərin sürətlə qalxması türklərə qarşı ayrı-seçkilik siyasətini dəyişdirə bilmir.

Gürcüstanda aparılan aqrar siyasətin bir hədəfi də türklər arasında nifaq salmaq, toplumu parçalamaqdır. Yerli əhalinin narazılığı şiddətlənəndə gürcü siyasətçiləri bir kəndə çörək, o birisinə dəyənək prinsipindən istifadə edir. Dövlətin rəsmi nümayəndələri bir türk kəndinə gələrək, birbaşa özləri (bəzən dövlətin birinci, ikinci şəxsi səviyyəsində) nümayişkaranə torpaq islahatı aparır və sənədlərin təqdimat mərasimləri ictimai rəyi çaşdırmaq üçün Azərbaycan televiziyalarına ötürülür. Daha strateji və böyük kəndlərin əhalisi isə eyni tələbə görə sərt təzyiqə məruz qalır, həbs edilir, döyülür. Paralel vaxtda torpaq payı alan balaca kəndlərin sakinləri, cəzalandırılan həmin böyük kəndlərin sakinlərini səbirsizlikdə və «şuluqluq» salmaqda suçlayır. Nəticədə, həm kəndlər arasında münasibətlər soyuyur, həm də günahkarın türklərin özü olması barədə ictimai rəy formalaşdırılır. Bəzən torpaq alan həmin xırda kəndlərin Bakıda yaşayan nümayəndələri ilə də əlaqə qurulur və onlardan

Azərbaycanda ictimai rəyi azdırmaq məqsədi ilə istifadə etməyə cəhd göstərilir. Gürcüstanla xırda biznes qurmuş «növbətçi» iş adamları da belə məsələlərdə daim xüsusi canfəşanlıq göstərir. Bir hadisə baş verən kimi, ilk növbədə onlar «Gürcüstanla münasibətləri korlamaq olmaz» tezisi ilə mətbuata çıxırlar.

Gürcüstanda aqrar sahədə yaranan ayrı-seçkiliyi, ədalətsizliyi, mövcud problemləri, bu sahədə köklü islahatların aparılması və yeni mütərəqqi qanun layihəsinin hazırlanması zəruriliyini əks etdirən təhlil aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

-Gürcüstanda yaşayan türklərin mütləq əksəriyyəti ənənəvi olaraq kənd təsərrüfatında çalışır. Onların birbaşa və dolayı yollarla torpaqdan istifadə imkanlarından məhrum edilməsi tarixən formalaşmış kompakt həyat tərzini, bölgənin etnodemoqrafik tarazlığını pozur və insanları doğma ocaqlarını tərk etməyə məcbur edir;

-kənardan gələn icarədarlar öz gəlirlərindən yerli kəndlərin büdcəsinə vergi ödəmir, nəticədə əsas gəlir sahəsi olan torpaqlar bölgə kəndlərinin abadlaşdırılmasında, infrastrukturun inkişafında iştirak edə bilmir, yollar, təhsil, mədəniyyət obyektləri sıradan çıxır, yeniləri tikilmir və s.;

-subarenda üçün ödənilən yüksək məbləğin müqabilində k/t məhsullarının da qiyməti qalxır, tərəvəzçiliyə, meyvəçiliyə, maldarlığa maraq zəifləyir, məhsuldarlıq səviyyəsi aşağı düşür;

-Gürcüstan türklərin yeni demokratik hakimiyyətə inamı sarsıyır, ölüm halları ilə nəticələnən lokal toqquşmalar baş verir, etnik zəmində münaqişələrə zəmin yaranır.

Gürcüstanda, demokratiyanın tələblərinə cavab verən, milli azlıqların, yerli icmaların hüquqlarını,

maraqlarını ifadə edən torpaq islahatları aparılmasına ciddi ehtiyac var;

-vəziyyətdən effektiv çıxış yollarından biri də hazırda hərraca qoyulan torpaqların satın alınması üçün gerçəkdən bank hesabının açılması və maddi baxımdan çətin durumda olan Gürcüstan türklərinə yardım göstərilməsidir. Bu məsələdə əslən Gürcüstandan olan xaricdə yaşayan türklər əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Q A Y N A Q C A

1. Qruzinskaya Sovetskaya Ensiklopediya. Tbilisi 1981
2. «Gürcüstan» qəzeti, 23 oktyabr 1992-ci il
3. «Gürcüstan» qəzeti, 19 fevral 1996-gı il
4. «Gürcüstan» qəzeti, 19 yanvar 1993-cü il
5. «Gürcüstan» qəzeti, 24 mart, 1996-cı il
6. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri yeni mərhələdə. Bakı 2004
7. «Borçalının səsi» qəzeti, 02-09 iyul 2005-ci il
8. «Borçalının səsi» qəzeti, 11 noyabr 2005-ci il
9. «Borçalının səsi» qəzeti, 22-28 noyabr 2005-ci il
10. Yene orada

4. TƏHSİL SAHƏSİNDƏKİ PROBLEMLƏR

Borçalıda maarifin inkişafını şərti olaraq 5 mərhələyə bölmək olar: qədim zamanlardan VIII yüzilə qədərki mərhələ, VIII-XIX yüzillər islamlaşma dövrü, XIX yüzildən 1920-ci ilə qədər Rusiya imperiyasının tərkibindəki mərhələ, 1921-1991-ci illər sovet dövrü və 1991-i ildən sonra başlanan yeni mərhələ.

Türk dünyasının başqa bölgələrində olduğu kimi, Borçalıda da təhsilin ilk dövrləri fərdiliyə əsaslanıb. Təlimin təşkilat forması fərdi və qrup (bir nəslin, tayfanın, məhəllənin, qonşuların uşaqlarının bir yerə toplanması əsasında) halında olub. Bu forma sonrakı mərhələlərdə də saxlanmışdır.

Təlim-tərbiyə metodları sırasında nümunə, inandırmaq, əməli iş, təlimat birinci yerdə durub. Məqsəd təbiət nemətlərindən istifadə edərək nəslə yaşatmaq, təbiət qanunlarının hökmlərinə uyğunlaşmaq, davranış qaydalarını öyrətmək olub. Həmin dövrdə xüsusi təhsil müəssisələri haqqında əlimizdə tutarlı bilgi yoxdur. Ancaq bu danılmaz faktdır ki, oğlanların təlim-tərbiyəsi ilə sistemlə məşğul olan ata, baba, böyük qardaş, tayfa və icma başçıları idi. Qızlarla ana, nənə, böyük bacı, icma və tayfa ağbirçəkləri məşğul olurdular.

Böyüklərə hörmət, ailə üzvlərinə və qohumlara sədaqət göstərmək uşaqların və gənclərin tərbiyəsinin əsasını təşkil edirdi.

İslam dininin Borçalı türkləri tərəfindən qəbul edilməsi gənc nəslin təlim-tərbiyə işinin təşkilində köklü dəyişikliklər yaradır. Yerlərdə dini məktəblər təsis edilir. Xüsusi istedadı olan oğlanlar Osmanlı, Misir, İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Azərbaycan və başqa ölkələrdə dini təhsil almağa göndərilirdi. Yaşayış məntəqələrində məscidlər tikilməyə başlayır, tərbiyədə yeni istiqamət mey-

dana gəlirdi. Şəriətlə yanaşı, nücum elmləri, ibtidai riyaziyyat, təbiət elmlərinin elementləri, yerli istehsalat sahələri üzrə peşələrin bir neçəsi də öyrədilirdi.

Rusiya ilə Gürcüstan arasındakı Georgiyevsk bağlaşmasından sonra Borçalının etnik mənzərəsi də tədricən dəyişir. Bölgəyə almanlar, ermənilər, yunanlar, duxaborlar köçürülür, gürcülərin sayı artır. Ruslar, ermənilər və almanlar öz dillərində məktəblər yaradırlar. Yunanlar rus dilində təhsil alırdı. Borçalılar isə həm rus, həm də ənənəvi türk-müsəlman məktəblərində oxuyurdu.

Əhalinin etnik tərkibinin dəyişməsi xalqların bir-birinin təsərrüfat fəaliyyəti və mədəniyyəti ilə yaxından tanışlığına şərait yaratdı, qarşılıqlı əlaqələri genişləndirdi. Paralel şəkildə təhsil sahəsində də xalqların bir-birlərinə qarşılıqlı təsirinə şərait yarandı.

Bu dövrdə Borçalının bezi bölgələrində rus-türk məktəbləri yaradılmışdı.

Cənub Qafqaz sovetləşəndən sonra Borçalıda məktəb şəbəkələri genişləndi. Demək olar ki, bütün yaşayış məntəqələrində məktəblər açıldı. Əvvəl icbari ibtidai, sonra icbari səkkizillik, daha sonra isə icbari orta ümumtəhsil məktəbləri açıldı, Tiflis, Sarvan, Bolnis, Başkeçid, Ağbulaq və başqa bölgələrdə texnikumlar, Tiflis ikiillik müəllimlər institutu fəaliyyətə başladı.

1989-cu ildən sonra Gürcüstandakı tədris türk dilində olan məktəblərə ideoloji hücum kampaniyası vüsət alır. Gürcüstan siyasətçiləri yaxşı bilirlər ki, türklərin kompakt həyat tərzini müəyyənləşdirən əsas amillər torpaq və təhsildir. Buna görə də hər iki sahənin məqsədyönlü şəkildə dağıdılması işinə başlandı. Azərbaycan məktəblərinin sayı sürətlə azalır, valideynlər həm də uşaqlarının normal təhsil almaları ucbatından köçməyə məcbur olurdu.

Diskriminasiyanın acınacaqlı nəticələri ilə yaxından tanış olmaq üçün Gürcüstan Respublikasındakı Azərbaycan məktəbləri haqqında 1989-cu ilin məlumatına diqqət yetirmək kifayət edir (1).

Rayon, şəhər	Orta məktəb	Natamam orta məktəb	İbtidai məktəb	Şagirdlərin sayı	Müəllimlərin sayı
1	2	3	4	5	6
Marneuli	35	17	8	15763	2655
Bolnisi	19	13	12	10061	1420
Dmanisi	24	8	3	6309	1016
Qardabani	19	2	1	7823	1200
Laqodexi	1	3	-	2978	185
Telavi	1	-	-	1149	70
Saqareco	3	2	2	3256	140
Zalqa	3	-	1	918	75
Tetriçkaro	1	-	1	459	68
Rustavi	1	-	-	814	172
Tbilisi	1	-	-	327	194
Cəmi	108	45	28	49805	7194

1989-cu il üçün ayrı-ayrı rayonlar üzrə konkret mənzərə aşağıdakı kimi olub:

Marneuli rayonu

Marneuli rayon məktəbləri	Orta məktəblər	Natamam orta	İbtidai
1	2	3	4
Marneuli ş.	3	1	-
Qızılhacılı	1	1	-
Candar	1	-	-
Kürdlər	1	-	-
Baydar	1	-	-
Böyük Muğanlı	1	-	-
Kirəc Muğanlı	1	-	-
Qaş Muğanlı	1	-	-
Lejbəddin	1	-	-
İmir	1	-	-
Şulaver	1	-	-

Aşağı Saral	1	-	-
Yuxarı Saral	1	-	-
Dəmyə Gorarxı	1	-	-
Sadaxlı	2	-	-
Araplı	1	-	-
Qasımlı	1	-	-
Qaçaqan	2	-	2
Ağaməmmədli	1	-	-
Sabirkənd	1	1	-
Təzəkənd	1	-	-
Əzizkənd	1	-	-
Keşəli	1	-	-
Alget	1	1	-
Kürüstü Kəpənəkçi	1	-	-
Qırıxlı	1	-	-
Məscidli Gorarxlı	1	-	-
Daştepə	1	-	-
Kürüstü Kosalı	1	-	-
Ağqula	-	1	-
Birinci Kosalı	1	-	-
Aşağı Qullar	1	-	-
Xocorni	-	-	1
Bəylər kənd	-	1	-
Təkəli	-	1	-
Quşçu	-	1	-
Yılmazlı	-	1	-
Ambarovka	-	1	-
Uladdlı	-	1	-
Xandcıqazlı	-	1	-
Baytallı	-	1	-
Kirovka	-	1	-
Zop	-	1	-
Sosqurdlu	-	1	-
Hətəmlər	-	-	1
Betaraftçı	-	1	-
Axlı	-	-	1
Mollaoqlu	-	-	1
Hallavar	-	-	1
Hacallı	-	-	1
Qardabani rayonu			
Qardabani ş.	1	1	-
Ağtehlə	1	-	-

Aşağı Kəpənəkçi	1	-	-
Qaratəhlə	1	-	-
Qamardcveba	-	1	-
Qambor	-	-	1
Qaracalar	1	-	-
Birlik	1	-	-
Kosalı	2	-	-
Nəzərli	2	-	-
Ulyanovka	1	-	-
Kalinin	1	-	-
Təzəkənd	1	-	-
Muğanlı	1	-	-
Birinci Candar	1	-	-
İkinci Candar	1	-	-
Soğanlıq	1	-	-
Sərticala Muğanlı	1	-	-
Axali Samqori	1	-	-
Bolnisi rayonu			
Bolnisi ş.	1	-	-
Abdallı	1	-	-
Aşağı Güləver	1	-	-
Ayorta	1	-	-
Arixlı	1	-	-
Aşağı Qoşakilsə	1	-	-
Arakel	-	1	1
Babakişilər	1	-	-
Bala Muğanlı	1	-	-
Baytəkər	-	-	1
Darvaz	1	-	-
Daşlıqullar	1	1	-
Dəmirli	-	-	1
Qaraçop	-	-	1
Qaratikan	-	-	1
Kəpənəkçi	2	-	3
Cəfərli	1	-	-
Qoçulu	1	-	-
Faxralı	1	2	-
Saraclı	1	-	-
İmirhəsən	1	-	-
Həsənxocalı	1	-	-
Kolayır	1	-	-
Muğanlı	-	1	-

Yuxarı Qoşakilsə	-	1	-
Zolğüvəc	-	1	-
Sarallar	-	-	1
Yuxarı Güləver	-	1	-
İncəoqlu	-	1	-
Mollaahmədli	-	1	-
Sayaloqlu	-	1	-
Miğirli	-	1	-
Əsmələr	-	1	-
Şəmşoy	-	-	1
Sarımmətli	-	-	1
Çatax	-	-	1
Dmanisi rayonu			
Dmanisi ş.	1	-	-
Az Gəyliyən	1	-	-
Aşağı Qarabulaq	1	-	-
Armudlu	-	1	-
Aşağı Oruzman	-	1	-
Boğazkəsən	-	-	1
Bəzəkli	1	-	-
Baxçalar	-	1	-
Dağ Arıxlı	-	1	-
Dəllər	1	-	-
Dunus	1	-	-
Qızılqacılı	1	-	-
Qızılkilsə	1	-	-
Qəmərlı	1	-	-
Yırğançay	1	-	-
Hamamli	1	-	-
Yuxarı Oruzman	1	-	-
Məmişli	1	-	-
Saca	1	-	-
Kirovisi	1	-	-
Yuxarı Qarabulaq	1	-	-
Ormeşən	1	-	-
Səferli	1	-	-
Muğanlı	-	1	-
Salamməlik	1	-	-
Əngirəvan	1	-	-
Şindilər	1	-	-
Şahmarlı	-	1	-
Gödəkdağ	-	1	-
Huseynçay	-	1	-

Memişlər	-	-	1
Çopurallar	-	-	1
Lökəndar	1	-	-
Saatlı	1	-	-
Yaqublu	1	-	-
Saqareco rayonu			
Düzeyrəm	1	-	-
Yormuğanlı	1	-	-
Ləmbəli	1	-	-
Keşəli	-	1	-
Baldoy	-	1	-
Qarabağlı	-	-	1
Qazlar	-	-	1
Laqodexi rayonu			
Qabal	1	-	-
Gəncəli	-	1	-
Uzuntala	-	1	-
Qaracalar	-	1	-
Zalqa rayonu			
Culufu	1	-	-
Ərcivansarvan	1	-	-
Qızılcılı	1	-	-
Gödəklər	-	-	1
Tetriskaro rayonu			
Kosalar	1	-	-
Şıxlı	-	-	1
Telavi rayonu			
Qaracalar	1	-	-

Aşağıdakı cədvəl son 20-ildəki vəziyyəti əks etdirir.

No	İllər	Məktəb	Müəllim	Şagird
1	1989	183	6.922	49.805
2	1999	167	4.481	35.908
3	2009	124	3.492	27.442
	1989-2009-cu illər arası yeni son 20 ildə məktəb, müəllim və şagirdlərin azalması:	59 məktəb bağlanıb	4.430 müəllim məktəblərdən gedib	22.363 şagird məktəblərdən gedib

Göründüyü kimi məktəblərin, eyni zamanda məktəblilərin və müəllimlərin sayı da sürətlə azalır. Say azalma-

larının arasında qarşılıqlı əlaqə var. Belə ki, bir az öncə orta ümumtəhsil məktəblərinin statusunun aşağı salınması təhsilin perspektivinə zərbə vurur və əhalinin köçməsinə rəvac verir. Nəticədə natamam orta məktəblərdə də, ibtidai məktəblərdə də şagird kontingenti azalır. Sonra isə bu məktəbin tamamiylə bağlanması üçün rəsmi əsas yaranır. Təhsil vasitəsiylə mərhələli diskriminasiya siyasətinin «fəlsəfəsi» budur.

Müqayisə üçün Azərbaycandakı ingiloyların təhsil durumu ilə bağlı bəzi rəqəmlərə diqqət yetirək. «Qax rayonunda 23 nəfər şagirdi olan bir kiçik ingiloy kəndi üçün orta məktəb, 6 nəfər şagird üçün bir natamam orta məktəb, iki nəfər üçün bir sinif fəaliyyət göstərir» (4).

Gürcüstanda təhsil türk dilində olan məktəblərin sürətlə azalması da hakimiyyəti qane etmir. İndi tamamiylə yeni bir mərhələyə keçməyə qərar verilib. 2005-ci ilin sentyabrından qüvvəyə minən «Ümumtəhsil Haqqında Gürcüstan Qanunu» (5) ilə assimilyasiya və diskriminasiya hüquq müstəvisinə keçirilib. Tiflis ətrafında 37 min azərbaycanlının ana dilində məktəbi yoxdur.

Qanunun 4-cü maddəsinin 1-ci bəndində deyilir: «Ümumtəhsil məktəblərində təhsil dili gürcü dili və Abxaziyada abxaz dilidir». Bu bənddə Gürcüstanda yaşayan digər xalqların təhsil dilinə münasibət bildirilmir. Gürcüstan Konstitusiyasının 38-ci maddəsinin 1-ci bəndində deyilir: «Gürcüstan vətəndaşları dil, milli, etnik, və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq sosial, iqtisadi, mədəni və siyasi həyatda bərabərhüquqludur. Beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul edilmiş prinsip və normalarına müvafiq olaraq onlar heç bir ayrı-seçkiliyə və müdaxiləyə yol verilmədən öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirməkdə, şəxsi həyatda və açıq şəkildə öz ana dilindən istifadə etməkdə haqlıdırlar» (6). Bu bənddə birbaşa «təhsil hüququ» termini işlənməsə, ondan qaçmağa cəhd

göstərilə də «öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirməkdə ana dilindən istifadə etmək», yəni ana dilində təhsil almaq haqqı tanınır. Yeni təhsil qanununun 4-cü maddəsinin 3-cü bəndində də qeyri-gürcülərin təhsil hüquqlarının pozulmadığı təəssüratı yaranır: «Ana dili gürcü dili olmayan Gürcüstan vətəndaşlarına dövlət imkanları daxilində onların boş vaxtında, milli təhsil planına müvafiq təhsilin ana dilində tədris olunduğu ibtidai, baza və ümumtəhsil müəssisələri, ya sektorları yaratmağa, ümumtəhsil müəssisələrində gürcü dilinin öyrədilməsinə borcludur» (7). Lakin 5-ci maddənin 4-cü bəndi artıq həm Gürcüstan Konstitusiyasının sözügedən maddəsi, həm də yeni təhsil qanununun 4-cü maddəsinin 3-cü bəndi ilə ziddiyyət təşkil edir: «İbtidai, baza və ümumtəhsil təhsil ocaqlarında bu qanunun 4-cü maddəsinin 3-cü bəndinə uyğun olaraq gürcü dili və ədəbiyyatı, Gürcüstan tarixi, Gürcüstan coğrafiyası və ictimai elmlərin öyrənilməsi gürcü dilində, Abxaziya ərazisində isə abxaz dilində həyata keçirilir» (8). Bu bəndə əsasən təhsil türk dilində olan məktəblərdə «Azərbaycan dili», «Azərbaycan ədəbiyyatı» fənlərindən başqa qalan əksər fənlərin gürcü dilində tədrisi nəzərdə tutulur. Gürcüstanın yeni demokratları milli mədəniyyətlərin inkişafı, vətəndaşın öz dilində təhsil alması deyəndə «Azərbaycan dili» fənninin Azərbaycan dilində tədrisini düşünürmüş. Belə təəssürat yaranır ki, «təhsil dili» termini ilə qeyri-gürcülərin öz ana dillərini öyrənmə hüququ çaş-baş salınıb. Əslində isə qanunvericilər nə istədiklərini yaxşı bilirlər. Qanunda dolaşıqlıq yaratmaq isə Gürcüstanın öhdəlik götürdüyü beynəlxalq təşkilatları, ümumilikdə isə demokratik dünyanı aldatmaq cəhdləridir.

Belə ayrışeçkilik əlamətlərini özündə ehtiva edən bir təhsil qanunu qəbul edən Gürcüstan hakimiyyəti hansı beynəlxalq sənədlərin müddəalarını pozur?

Milli Azlıqların Təhsil Hüququ üzrə Haaqa Tövsiyələrinin 11-ci bəndində deyilir: «İlk təhsil illəri uşağın inkişafı üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. Təhsil sahəsində araşdırmalar göstərir ki, məktəbəqədər səviyyədə təlim idealda uşağın ana dilində aparılmalıdır. Mümkün olduğu hər yerdə dövlətlər valideynlərin bu imkandan istifadə etmələri üçün şərait yaratmalıdırlar.

Tədqiqatlar onu da göstərir ki, ibtidai məktəbdə tədris proqramı idealda milli azlıqların dillərində tədris edilməlidir.

Orta məktəbdə dərs proqramının əsas hissəsi milli azlıqların dillərində tədris olunmalıdır. Rəsmi dövlət dili də dərs predmeti kimi müntəzəm tədris edilməlidir» (9).

«Bölgə dilləri və Azlıqların dilləri Haqqında Avropa Xartiyası»nda (Strasburq. 5.11.1992) məsələyə münasibət belədir:

b) ibtidai təhsilin müvafiq bölgə dillərində, yaxud azlıqların dillərində həyata keçirilməsini nəzərdə tutmaq;

c) orta təhsilin müvafiq bölgə dillərində, yaxud azlıqların dillərində həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutmaq;

d) texniki və peşə təhsilinin müvafiq bölgə dillərində, yaxud azlıqların dillərində mümkünlüyünü nəzərdə tutmaq;

e) universitet təhsilinin və ali təhsilin digər formalarının bölgə dillərində, yaxud azlıqların dillərində tədrisinin mümkünlüyünü nəzərdə tutmaq» (10).

«Milli Azlıqların Müdafiəsi Haqqında Çərçivə Konvensiyası»nın 14-cü maddəsinin 2-ci bəndində də (Strasburq. 1.02.1995) «Milli azlıqların öz dillərində təhsil almaları üçün lazımi imkana malik olmalarını təmin etmək üçün» (11) Tərəflərin öhdəlik götürdükləri bildirilir.

Yeni demokratik təhsil qanununun başqa bir bəndində «5-ci maddənin 4-cü bəndinin 2010-2011 tədris

ilindən qüvvəyə minəcəyi» göstərilir. Lakin hakimiyyət 2010-cu ili gözləmədən artıq «islahatlara» başlayıb. Bu ildən təhsil türk dilində olan məktəblərdə hələ ki, «Gürcü dili», «Gürcüstan tarixi», «Gürcüstan coğrafiyası», «Gürcüstan ədəbiyyatı» fənnləri gürcü dilində tədris olunur. Gürcü dilini öyrətmədən tələm-tələsik bu fənnlərin tədrisinə başlamaq, türk məktəblərinin dağıdılmasına, bölgədən əhalinin köçməsinə xidmət edir.

Məktəbləri dağıtmağın digər bir vasitəsi də vauçer sisteminin tətbiqidir. Təhsil qanununun izahatverici bölümündə terminin açıqlaması belədir: «Vauçer – şagirdin qanunla müəyyənləşmiş qaydada ümumtəhsil alması üçün dövlət maliyyəsinin, şagirdin valideyninə, yaxud qanuni nümayəndəsinə verilməsini nəzərdə tutan sənəddir» (11). İl ərzində hər bir şagird üçün ayrılan Vauçerin ümumi məbləği təxminən 30 ABŞ dollarına yaxındır. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə bu qayda tətbiq olunduqdan sonra şagird kontingenti 60 nəfərə qədər olan məktəblər komplektləşdiriləcək, yəni üç-dörd kəndin bir məktəbi olacaq. Bu isə Gürcüstandakı 124 türk məktəbinin sayının, təxminən yarımını azalmasına gətirib çıxaracaq.

Digər problem də Gürcüstan məktəblərini bitirən şagirdlərin təhsillərini ali məktəblərdə davam etdirmələri ilə bağlıdır. Gürcüstan məktəblərində «Azərbaycan tarixi» və «Azərbaycan coğrafiyası» fənnləri heç vaxt tədris olunmayıb. Bu isə Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrinə qəbulu xeyli dərəcədə çətinləşdirir. Vəziyyətdən çıxış yolu kimi iki variant tətbiq oluna bilər. Birinci, Gürcüstanın təhsil türk dilində olan məktəblərində sözügedən fənnlərin tədrisi ilə bağlı Gürcüstanla razılığa gəlmək. İkinci, bu mümkün olmadığı təqdirdə Gürcüstan ümumtəhsil məktəblərini bitirən şagirdlərə Azərbaycan ali məktəblərinə qəbul zamanı müəyyən güzəştlər nəzərdə tutmaq.

Q A Y N A Q C A

1. «Sabah» qəzeti, 30 oktyabr-10 noyabr 1992-ci il
2. Справка Министерства образования Грузии о существующих негрузиноязычных школах в 2003-2004 учебном году. Центральная Азия и Кавказ, №5, 2004
3. Məmmədli Ş. Gürcüstan azərbaycanlıları. Tbilisi-2006
4. «Sabah» qəzeti, 17-27 oktyabr 1992-ci il
5. Закон Республики Грузии об общем образовании. – См.:
http://reform.edu.ge/files/200_72_377751_kanoni.
6. Yenə orada
7. Yenə orada
8. Yenə orada
9. Milli azlıqların hüquqları haqqında beynəlxalq aktlar toplusu. Bakı 2005
10. Yenə orada
11. Yenə orada
12. «Maarif»in hüquqi, elmi-metodik maarifləndirmə mərkəzi ittifaqı (21.06.2009).

**Məscidlərin tikintisi və qeydiyyatı haqqında məlumat
(2009-cu il)**

Nö	Şəhər və kəndlər	sayı	Gürcüstan qanunvericilik əsasında qeyd	Statusun vəziyyəti
1	Tbilisi	1	Gürcüstan Mədəniyyət Nazirliyinin balansında	statusu yoxdu
2	Sadaxlı BurmaTəzəkənd (Marneuli rayonu)	4	yox	statusu yoxdu
3	Qardabani şəhəri	1	yox	statusu yoxdu
4	Marneuli şəhəri	1	yox	statusu yoxdu
5	Daştəpə (Marneuli rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
6	Ferma (Msxeta)	1	Ağsaqqallar evi kimi qeydiyyatdadır	statusu yoxdu
7	Kosalar (Tetri Çkaro)	1	Xüsusi tikilmiş evə sənədi var	statusu yoxdu
8	Araplı (Marneuli rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
9	Yuxarı-Saral (Marneuli rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
10	Kirəc-Muğanlı (Marneuli rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
11	Qaracalar	1	yox	statusu yoxdu
12	Yor-Muğanlı (Sağared rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
13	Aşağı-Saral (Marneuli rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
14	Qırıxlı (Marneuli rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
15	İmirhəsən (Bolnisi rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
16	Kürdlər (Marneuli rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
17	Təkəli (Marneuli rayonu)	1	Axırıncı günə qədər kitabxanaya verilmişdi. Prezidentin fərmanı əsasında məscidə qaytarılmış, qeydiyyatı yoxdu.	statusu yoxdu
18	Birinci Kosalı	1	Xüsusi ev kimi	statusu yoxdu

	(Marneuli rayonu)		tikintiyə sənədi var	
19	İkinci Kosalı (Marneuli rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
20	Lejbəddin (Marneuli rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
21	İmir (Marneuli rayonu)		yox	statusu yoxdu
22	Bala-Muğanlı (Bolnisi rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
23	Qaş-Muğanlı (Marneuli rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
24	Dəmyə-Gorarı (Marneuli rayonu)	1	Xüsusi ev kimi tikintiyə sənədi var	statusu yoxdu
25	Qızılhacılı (Marneuli rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
26	Təzəkənd (Qardabani rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
27	Zol-Güvəc (Bolnisi rayonu)	1	Xüsusi ev kimi tikintiyə sənədi var	statusu yoxdu
28	Uzuntala (Kaxeti)	1	yox	statusu yoxdu
29	Qaracalar Qabal (Kaxeti)	1	yox	statusu yoxdu
30	Gəncəli (Kaxeti)	1	yox	statusu yoxdu
31	Ağaməmmədli (Marneuli rayonu).	1	Xüsusi ev kimi tikintiyə sənədi var	statusu yoxdu
32	Qasımlı (Marneuli rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
33	Qaratəhlə (Qardabani rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
34	Candar (Qardabani rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
35	Muğanlı Sarticala (Qardabani rayonu)	1	Xüsusi ev kimi tikintiyə sənədi var	statusu yoxdu
36	Qabal (Kaxeti)	1	yox	statusu yoxdu
37	Sabirkənd (Marneuli rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
38	Qaçaqan (Marneuli rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
39	Faxralı (Bolniysi rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
40	Qaracalar (Qardabani rayonu)	1	yox	statusu yoxdu

41	Ağtəhlə (Qardabani rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
42	Arıxlı (Bolnisi rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
43	Alget-Gorarxı (Marneuli rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
44	Kosalı (Qardabani rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
45	Soğanlıq Poniçala (Tbilisi)	1	Xüsusi ev kimi tikintiyə sənədi var	statusu yoxdu
46	Nəzərli (İsani-Samqori rayonu Tbilisi)	1	yox	statusu yoxdu
47	Lənbəli (Saqareco rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
48	Kəpənəkçi (Bolnisi rayonu)	1	Xüsusi ev kimi tikintiyə sənədi var	statusu yoxdu
49	Mamey (Marneuli rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
50	Bəylər (Marneuli rayonu)	1	Xüsusi ev kimi tikintiyə sənədi var	statusu yoxdu
51	Keşəli (Saqareco rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
52	Düz-Əyrəm (Saqareco rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
53	Baldoy (Saqareco rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
54	Tüllər (Saqareco rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
55	Qazılar (Saqareco rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
56	Hamamlı (Dmanisi rayonu)	1	yox	statusu yoxdu
57	Sarvan (Zalqa)	1	yox	statusu yoxdu

Zəruri qeyd: 2008-ci ildən başlayaraq, Bolnisi rayonunun əksər azərbaycanlı kəndində xaçlar qoyulub, bəziləri kənd qəbiristanlıqlarının yaxınlığında yerləşir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Borçalıda vəziyyətin dəyişdirilməsi üçün hələ xeyli imkanlar var. Müxtəlif istiqamətlərdəki problemlərin şərhini hansı nəticələrə gəlməyə əsas verir?

-Gürcüstanda türklərin və onların kompakt yaşadığı Borçalı bölgəsinin mövcudluğu ikiqat - həm dini, həm də milli baxımdan təbii münaqişə situasiyası yaradır. Yəni onlar milli azlıq və əsas etnosun dinindən fərqli bir dini dəyərlərə sahib icma kimi daim maraqların münaqişəsi situasiyası ilə üzləşəcəklər. Bu realıq düzgün dəyərləndirilməlidir.

-Azərbaycanla Gürcüstan strateji tərəfdaşdır. Hər iki dövlət müştərək olaraq beynəlxalq layihələrdə iştirak edir. Buna baxmayaraq Azərbaycanın Gürcüstana münasibəti, Gürcüstan hakimiyyətinin türklərə münasibəti ilə bağlı olmalıdır. Borçalı, türklərin cəm şəkildə yaşadığı bölgə kimi Azərbaycan dövlətinin, Gürcüstan ərazisi kimi Gürcüstan dövlətinin müştərək problemidir. Məsələyə fərqli baxış heç bir tərəfə fayda gətirməyən situasiyaların yaranmasına səbəb olur. Azərbaycanla strateji tərəfdaş olan Gürcüstan Borçalı məsələsində səmimi olmalı, iki ölkəni birləşdirən bu əsas təbii körpü birlik və bərabərlik içərisində qorunmalıdır. Üç tərəfdən türklərin əhatəsində olan paytaxta Borçalıda yaşayan əhalinin münasibəti və bölgə ilə bağlı yürüdülmən siyasət ciddi təsir göstərir. E.Şevardnadze məsələni düzgün dəyərləndirirdi və onun hakimiyyətinin uzun sürməsinə bu amilin təsiri şeksizdir.

-Gürcüstan türkləri barədə tarixşünaslıqda və orta məktəb dərslərində qərəzli və qeyri-obyektiv mülahizələrin özünə yer tapması keçmiş üçün heç bir problem yaratmır. Gürcülər öz varislərini yanlış tarixi bilgilərlə tərbiyələndirməklə sünii və gərəksiz problemləri sabaha daşıyırlar. Bu gürcülərlə türklər arasında qarşılıqlı inam-

sızlığı artırır, integrasiya sahəsində maneə yaradır. Tarixi gerçəkliyin ortaya çıxması üçün elmi düşküsiyaların heç bir ziyanı yoxdur və hər cür təhriflərə obyektiv münasibət bildirilməlidir. Gürcü və Azərbaycan tarixçiləri bu problemi aradan qaldırmaq üçün müştərək tarix dərsləkləri hazırlaya bilər.

-Yeni qəbul olunan təhsil və torpaq qanunlarının diskriminasiyaya rəvac verən müddəaları dəyişdirilməsə yaxın on il ərzində Gürcüstanda qarşılıqlı inam mühitinin formalaşması çətin olacaq. Bu naqillərin qırılmasına imkan vermək olmaz. Gürcüstanda türklərin təhsil məsələsi Gürcüstan kimi Azərbaycan dövlətinin də problemidir. Müasir Gürcüstan siyasətçiləri insan haqlarına, beynəlxalq təşkilatlar qarşısında götürdüğü öhdəliklərə əməl etməlidir.

Bunlardan başqa daha hansı konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur?

-Bölgədə müştərək müəssisələrin yaradılması, yeni iş yerlərinin açılması.

-Sınıq Körpüdən Marneuliyə qədər olan 25 km. qara yolun əsaslı bərpası.

-Azərbaycan-Gürcüstan sərhəddində gediş-gəlişin sadələşdirilməsi, bürokratik əngəllərin, əsəbi ovqatın aradan qaldırılması.

-Gürcüstanda yaşayan türklərin becərdikləri məhsullarını xarici bazarlara çıxarmasına olan maneələrin ortadan qaldırılması.

-Qarşılıqlı inamın bərpasına yardım göstərmək üçün adları dəyişdirilən türk kəndlərinin tarixi adlarının bərpası, qətlə yetirilən soydaşlarımızın qatillərinin hüquqi məsuliyyətə cəlb edilməsi.

-Sovet dövründə hər rayonda fəaliyyət göstərən iki dilli qəzetlərin bərpası.

-Türklərin yaratdıqları QHT-lərin öz fəaliyyətlərini canlandırması üçün onlara maddi-texniki dəstəyin verilməsi.

-Seçkilərdə aktivliyin artırılması məqsədiylə bölgədə Gürcüstan və Azərbaycan QHT-ləri tərəfindən müştərək seminarların, treninqlərin təşkili.

-Türkiyə, Azərbaycan dövlətləri, H.Əliyev fondu və imkanlı Gürcüstan türkləri tərəfindən Borçalıda yeni məktəb binalarının inşasına, təmirinə, bəzi kənd məktəblərinin əski statusunu saxlamasına, dərslik, kadr təminatına yardım.

-Azərbaycan və Gürcüstanın QHT-ləri tərəfindən bölgənin problemlərinin həllini ehtiva edən müştərək layihələrin həyata keçirilməsi.

-Azərbaycanla-Gürcüstan arasında informasiya (mətbuat, televiziya, telefon) əlaqələrinin gücləndirilməsi.

-Mədəniyyət sahəsində əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi.

-Müştərək tarixi araşdırmaların aparılması, orta və ali məktəblər üçün tarix dərsliklərinin hazırlanması.

-Gürcüstan ali məktəblərində Azərbaycanşünaslıq, Azərbaycan ali məktəblərində Gürcüşünaslıq mərkəzlərinin yaradılması, qarşılıqlı mütəxəssis mübadilələri.

-Gürcüstanda türklər, Azərbaycanda gürcülər, ingiloylar yaşayan rayonlarda insan haqları ilə bağlı müştərək monitorinqin (parlamentlər və QHT-lər tərəfindən) həyata keçirilməsi və s.

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi Borçalı probleminin həlli istiqamətində bütün cəmiyyətin potensialından səmərəli istifadəyə şərait yaradardı.